

ACADEMIA ROMÂNĂ

CETATEA ULMETUM

II, 2

DESCOPERIRILE CAMPANIEI A DOUA ȘI A TREIA
DE SĂPĂTURI DIN ANII 1912 ȘI 1913

DE

VASILE PÂRVAN

MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE.

CU 10 TABELE ȘI 30 FIGURI IN TEXT.

EXTRAS DIN
ANALELE ACADEMIEI ROMÂNE
Seria II. — Tom. XXXVI.
MEMORIILE SECȚIUNII ISTORICE.

BUCUREȘTI

LIBRĂRIILE SOCEC & Comp. și C. SFETEA

LEIPZIG

OTTO HARRASSOWITZ.

VIENA

GEROLD & COMP.

1913.

35.728

Prețul 2 lei.

Analele Societății Academice Române. — Seria I:

Tom. I—XI. — Sesiunile anilor 1867—1878.

Analele Academiei Române. — Seria II:

L. B.

Tom. I—X. — Desbaterile și memoriile Academiei în 1879—1888.	
Indice alfabetic al volumelor din <i>Anale</i> pentru 1878—1888	2.—
Tom. XI—XX. — Desbaterile și memoriile Academiei în 1888—1898.	
Indice alfabetic al volumelor din <i>Anale</i> pentru 1888—1898	2.—
Tom. XXI.—Desbaterile Academiei în 1898—9	5.—
» XXI.— <i>Memoriile Secțiunii Istorice</i>	6.—
» XXII.—Desbaterile Academiei în 1899—1900	6.—
» XXII.— <i>Memoriile Secțiunii Istorice</i>	3.—
» XXIII.—Desbaterile Academiei în 1900—1901.	5.—
» XXIII.— <i>Memoriile Secțiunii Istorice</i>	4.—
» XXIV.—Desbaterile Academiei în 1901—2.	6.—
» XXIV.— <i>Memoriile Secțiunii Istorice</i>	3.—
» XXV.—Desbaterile Academiei în 1902—3	5,50
» XXVI.—Desbaterile Academiei în 1903—4.	5.—
» XXVI.— <i>Memoriile Secțiunii Istorice</i>	5.—
» XXVII.—Desbaterile Academiei în 1904—5	8.—
» XXVII.— <i>Memoriile Secțiunii Istorice</i>	4.—
» XXVIII.—Desbaterile Academiei în 1905—6.	5.—
» XXVIII.— <i>Memoriile Secțiunii Istorice</i>	6.—
» XXIX.—Desbaterile Academiei în 1906—7	6.—
» XXIX.— <i>Memoriile Secțiunii Istorice</i>	8.—
» XXX.—Desbaterile Academiei în 1907—8.	5.—
» XXX.— <i>Memoriile Secțiunii Istorice</i>	6.—
Despre censura în Moldova. IV. Censura sub Grigorie Ghica și desființarea ei, de <i>Radu Rosetti</i>	1.—
Cetatea Neamțului dela podul Dâmboviței în Muscel, de <i>I. Pușcariu</i> .	—20
Notiță despre monetele lui Petru Mușat, de <i>Nicolae Docan</i>	1.—
Lupta între Drăculești și Dănești, de <i>A. D. Xenopol</i> .	1.—
Contribuțiuni la studiul cronicelor moldovene (Nicolae Costin, Tudosie Dubău, Vasile Dămian), de <i>Const. Giurescu</i>	—40
Inscripțiile dela Cetatea-Albă și stăpânirea Moldovei asupra ei, de <i>I. Bogdan</i>	1.—
Documentul Răzenilor din 1484 și organizarea armatei moldovene în sec. XV, de <i>I. Bogdan</i>	1.—
Indice alfabetic al volumelor din <i>Anale</i> pentru 1898—1908	2.—
Tom. XXXI. — Desbaterile Academiei în 1908—9	5.—
» XXXI.— <i>Memoriile Secțiunii Istorice</i>	10.—
Patruzeci și doi de ani de domnie a Regelui Carol I, de <i>D. Sturdza</i> .	—20
Un proces de sacrilegiu la 1836 în Moldova, de <i>Radu Rosetti</i>	—50
Letopisețul lui Azarie, de <i>I. Bogdan</i>	1,60
Cum se căutau moșiile în Moldova la începutul veacului XIX.	
Condica de răfucală a Hatmanului Răducanu Roset cu vechilii lui pe anii 1798—1812, de <i>Radu Rosetti</i>	1,50
Originile asiuro-chaldeene ale greutăților romane, de <i>Mihail C. Sufu</i> .	—20
Arhiva senatorilor din Chișinău și ocupațiunea rusească dela 1806—1812. I. Cauzele războiului. Inceputul ocupației, de <i>Radu Rosetti</i>	2.—
Negru Vodă și epoca lui, de <i>Dr. At. M. Marienescu</i>	—50
Criminalitatea în România, după ultimele publicațiuni statistice, de <i>I. Tanoviceanu</i> .	—30
Arhiva senatorilor din Chișinău și ocupația rusească dela 1806—1812.	
II. Negoțierile diplomatice și operațiunile militare dela 1807—1812.	
Amănunte relative la ambele țeri, de <i>Radu Rosetti</i>	1,50
Unioniștii și separatiștii, de <i>A. D. Xenopol</i>	—50
* XXXII. — Desbaterile Academiei în 1909—1910	5.—
» XXXII. — <i>Memoriile Secțiunii Istorice</i>	14.—
Știri despre veacul al XVIII-lea în țerile noastre după corespondențe diplomatice străine. I. 1700—1750, de <i>N. Iorga</i>	—50
Arhiva senatorilor din Chișinău și ocupația rusească dela 1806—1812.	
III. Amănunte asupra Moldovei dela 1808 la 1812, de <i>Radu Rosetti</i>	1,60
— IV. Amănunte asupra Terii-Românești dela 1808 la 1812, de <i>Radu Rosetti</i>	2.—
Despre elementele cronologice în documentele românești, de <i>N. Docan</i> .	1,20
Partidele politice în Revoluția din 1848 în Principatele Române, de <i>A. D. Xenopol</i> .	—50
Studii privitoare la numismatica Terii-Românești. I. Bibliografie și documente, de <i>N. Docan</i>	—60

B.C.U. Bucuresti

C111673

CETATEA ULMETUM

DESCOPERIRILE CAMPANIEI A DOUA ȘI A TREIA DE SĂPĂTURI
DIN ANII 1912 ȘI 1913

DE

VASILE PÂRVAN

Membru al Academiei Române.

Sedința dela 8 Noemvrie 1913.

Donațiunea Măiorescu

III. INSCRIȚII ȘI MONUMENTE FIGURATE. IV. CONSIDERAȚII ISTORICE.

Făcând astăzi cunoscute inscripțiile și monumentele figurate găsite la Ulmetum în ultimele două campanii, trebuie să observ delă început că în afară de doi graffiti din al treilea turn de SE, de inscripția cu *pedatura lanciarium* din al doilea turn de SE și de trei inscripții pe obiecte uzuale, toate celelalte inscripții și monumente descrise mai jos, în număr de douăzeci și șase, sunt găsite nu în funcțiunea lor primitivă, de obiecte de cult, de artă, ori de utilitate publică, ci în aceea de material brut, prins ca orice altă piatră fără însemnătate, fie în placajul, fie în betonul zidurilor cetății.

Ordinea în care voi descrie aceste mărturii istorice e aceea a descrierii arhitectonice a cetății: voi începe deci cu curțina I de NE.

III. Inscripții și monumente figurate.

1. Pe partea din lăuntru a curținei I de NE, chiar lângă scara ei, înspre E, între pietrele cari alcătuiesc betonul zidului, se vede un fragment din profilul ornamentat al chenarului unui monument (v. în *Cetatea Ulmetum*, II, 1, pl. V, fig. 2). Fragmentul, de calcar alb, lung de c. 0.38 și lat de c. 0.20 m. e împodobit după cunoscutul motiv al viței de vie (în vreji, cu

C111673

struguri alternând cu frunze), întrebuințat în deobște la stelele funerare din părțile noastre și în special foarte des la Ulmetum. Pe

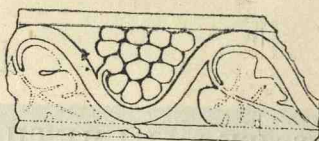

Fig. 1.

acest fragment se vede, la mijloc, un strugure, între două frunze, dintre cari cea din dreapta e numai fragmentar păstrată. În ce privește monumentul funerar din care a făcut parte acest rest, nu-l găsim nicăiri prin apropiere.

2. Ceva mai departe spre N, dincolo de scara curtinei I de NE, s'a găsit în tranșeea de cercetare a frontului interior al curtinei un fragment dintr'o placă de marmoră cu un relief mithriac. Monumentul, deși de puțin folos din pricina micimii lui, a fost totuși întrebuințat și el în construcția zidului, după cum se vede din urmele

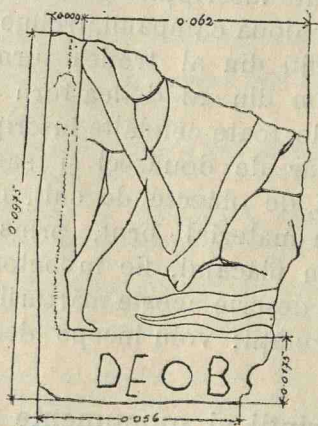

Fig. 2.

de mortar rămase până azi lipite pe toate fețele fragmentului; relieful a fost deci zidit nu ca întreg, ci ca frântură încă dela început: la data zidirii cetății el eră de altfel ca și fragmentul de mai sus, sub nr. 1, sfărâmat în mai multe bucăți. Marmora în care e săpat, e albă, cu bobul mare, de aspect zaharoidal.

Dimensiunile fragmentului, care e de formă neregulată (v. planșa I, nr. 1) sunt: înălțimea 0.073 m. (pe dreapta) r. 0.098 (pe stânga), lățimea 0.072 (sus) r. 0.060 (jos), grosimea c. 0.026 m. Ce ne-a rămas, e colțul de jos din stânga al reliefului mithriac. Judecând după resturile păstrate din scena reprezentată pe placă, dimensiunile totale ale micului monument au fost de cel mult 0.20×0.20 m.

Avem obicinuitul *sacrificium mithriacum*, împlinit cu asistarea celor doi dadofori. Se mai vede: 1° din corpul lui Mithras, piciorul drept întins peste coapsa taurului și ținându-i lipit de pământ piciorul drept de dinapoi, apoi o parte din piciorul stâng îndoit cu genunchiul pe spatele taurului; 2° din taur numai partea dinapoi a corpului lui; 3° subt taur, șarpele; 4° în stânga grupei *Cautopates*, până la piept; mâna lui dreaptă cu facla plecată în jos spre piciorul lui Mithras și al taurului, se vede în întregime. Din inscripția votivă pusă pe marginea de jos a reliefului se mai cetesc destul de clar literele :

DEO BC

Avem prin urmare a ceti și completă:

Deo b[ono] Mithrae, sau, mai de grabă, *Invicto* (1).

Numele pe care-l poartă aici Mithras e cu totul rar. Cumont (2) nu cunoaște nici un caz. Totuș nu e nimic paradoxal în acest atribut față cu natura zeului. Așa precum *Aesculapius* și *Hygia* (3) ori *Puer Posphorus* (*deus bonus* per excellentiam) (4), ori alții (5), poartă acest atribut, tot așa putea și Mithras să fie numit *deus bonus*, precum d. p. tot printr'o excepție dela calificativele sale obicinuite, el este numit *deus sanctus* (6). Cu atât mai mult putea el însă primi acest epitet, cu cât îl găsim de mai multe ori, ca *Sol*, numit *deus optimus maximus*, întocmai ca *Iupiter* (7).

Dacă după cele trei cuvinte de pe marginea de jos a reliefului nostru: *Deo b[ono] Invicto*], a mai urmat ceva (afară doară cel

(1) Ca în CIL. III, 12374: *Deo Sancto Invicto Lucaius ex votu po(suit)*, din Kutlovica, tot în Moesia Inferior.

(2) *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra* II, Bruxelles 1896.

(3) CIL. III, 1560 (Ad-Mediam-Dacia).

(4) Cf. CIL. III, p. 2509.

(5) CIL. XII, 2990 add. (Nemausus); X 2, *ind.*, p. 1132, etc.

(6) Cf. d. p. inscripția din nota 1 cu Cumont, *o. c.*, II, *indices*, p. 533 sq. Pentru alte numiri rare, ca *salutaris*, *dignus*, *praestantissimus*, etc., v. tot Cumont, *l. c.*

(7) Cf. CIL. III, p. 2517 sq., cu Cumont, *l. c.*

mult de *v(otum) s(olvit)* prescurtat), e problematic, căci spațiu nu mai eră. In ce privește numele dedicantului care a pus acest *ex voto*, el a putut fi scris pe marginea de sus a reliefului, ca la Cumont *o. c.*, II, p. 198, 235, 239, 250, etc.

După stilul figurilor și literelor această lucrare pare a fi din vremea decadenței Ulmetului roman, în sec. III.

3. Pe prima curtină de NV, ca a doua piatră de placaj dela turnul rotund de N spre poarta de NV, în rândul cel mai de sus păstrat, se află așezat cu fața la zid un fragment de stelă funerară, de calcar alb, puțin rezistent, înalt de 0.96, lat de 0.87 și gros de c. 0.31. Făcând pe deasupra o scobitură în betonul zidului în dreptul acestei pietre, am putut s'o descriu complet, fără a o mișcă din locul ei.

Avem înaintea noastră aproape jumătate dintr'o stelă veche funerară, împodobită pe chenarul ei profilat cu motivul cunoscut al viței de vie cu struguri. E jumătatea de sus a monumentului. Din chenar nu avem însă decât resturi aproape informe. Piatra a fost rău stricată curând după prima ei întrebuințare. Considerând tehnica îngrijită a reliefului de pe chenar (mai bine vizibil în partea stângă a fragmentului: v. desemnul din fig. 3), cred că întâia așezare a stelei ca memorial funebru nu poate fi mai târzie ca sec. II.

Tot ca stelă întreagă, acest monument, după o trecere de vreme, a fost martelat și întrebuințat pentru a doua oară de altă generație — de sigur — în acelaș scop ca întâia dată. Peste relieful stricat de vreme al chenarului, vedem în dreapta urmele unor litere martelate E, T, A, A, capete de rânduri ale unei inscripții, care nu a putut fi nici cea dintâi, căci literele acestea sunt aproape numai sgâriate și sunt de caracter târziu, pe când ornamentarea primitivă a stelei e foarte îngrijită și dintr'un timp de înflorire, — și de altă parte, nici cea de pe urmă, căci aceste litere nu au legătură cu inscripția actuală.

Intr'o stare încă mai tristă, stela a fost pentru a treia oară prelucrată, probabil tot ca o bucată întreagă, întrucât pe fragmentul păstrat, care e cel puțin jumătate din ea, nu se sfârșește inscripția, ci ultimul rând e rupt pe la jumătatea înălțimii literelor. Pe partea de sus a chenarului, unde relieful cu strugurii se sfârâmasese cu totul, o rozetă cu totul barbară, compusă din câteva linii sgâriate cu un vârf ascuțit, luă locul ornamentului primitiv. Inscripția precedentă (a doua) fu martelată și în locul ei fu scrisă, adică sgâriată,

inscripția actuală. Această inscripție e, întrucât e păstrată însăși piatra, destul de bine conservată. Rândurile sunt strâmb scrise și neegale, literele de asemenea de mărimi diferite, variind ca înălțime în general între 0.04 și 0.05.

Dimensiunile chenarului profilat, cât e păstrat sunt: sus, singur, lat de c. 0.16, cu profilul interior, c. 0.22 m., pe laturi, singur c. 0.15, cu profilul interior, c. 0.21 m.

Inscripția e aceasta:

Fig. 3.

Valeates vos qui superissetis et coe[.]jetes manes tres qui a vos ad nos venaturi setis. Aur(elius) Sisinus paganus vixit annis super LXX et superis de s[uo et] coniug[i...].

Ce literă a fost la începutul rândului 4 e greu de hotărît: pare a fi fost un L. Dar *coe[.]jetes manes tres*, nu are nici un înțeles potrivit. S'ar putea să fi fost un R și atunci *coe[r]jetes*, deși tot cu mare greutate, s'ar putea lega cu restul precum arăt mai jos.

Atât ca limbă cât și din punctul de vedere al conținutului, această inscripție merită o deosebită atenție. În r. 1 avem forma *valeates*, de două ori interesantă: întâiu ca *acclamatio* neobicinuită în loc de

valete și al doilea ca fonetică: *e* în loc de *i* în silaba ultimă (fenomen de altfel foarte frecvent în latina vulgară). — In r. 2—3: *superissetis* în loc de *superestis*, r. în loc de *supersitis*, luat ca formă generală de prezent atât la indicativ cât și la subiectiv; introducerea unui *i* între *super* și *sitis*, și prefacerea lui *sitis* în *setis* (1), cu dedublarea lui *s*, sunt din belșug documentate și prin alte inscripții din Illyricum (cf. partea gramaticală din *indices* la CIL. III). — In r. 3—4 sau *coe/l/etes* în loc de *coe/l/ites*, sau *coe/r/etes* în loc de *coheredes*: *h* căzut înainte de *e* și *d* prefăcut în *t*, sunt fenomene comune (2). In r. 4 *manes* e întrebuițat într'un chip cu totul neobicinuit și anume: 1° sau are a fi înțeles ca „zei“, cu *caelites*: «cei trei zei cerești» (dar această acclamatio e absolut illogică, e chiar absurdă în continuarea ei, *qui a vos ad nos venaturi setis*); 2° sau are a fi înțeles cu lecțiunea *coeretes manes* ca *parentes*, în sensul de *rude de primul grad*, cu nuanța specială de *suflete* înrudite, și atunci ar fi să se traducă: «și voi cei trei urmași cari ne moșteniți», dar atunci rămâne cu totul neclară rațiunea pentru care aici *manes* ar fi întrebuițat așa de ciudat pentru persoane încă în viață; 3° sau tot cu *coeretes* ortografia *manes* cu *e* în loc de *i* ascunde un dativ anomal *manis* ca în CIL. III, 13809 = 14217¹ (din Viminacium): *vivite felices nostrisque profundite Manis et memores sitis nobiscum vos esse futuros* (cu imitația vergiliană la început: *vivite felices*, iar apoi voind a spune *profundite Manibus lacrimas*, cf. Buecheler, *Anthol. lat.* II 1, p. 398, n. 859) sau 7584 (din Tomi): *ipsi vivite parentes et nestrīs pr[ofun]d[ite] Mani[s], estote memores iterum [El]ysiis co[flu]turi* (restaurată astfel de v. Domaszewski, la Buecheler, *l. c.*; altfel în *Corpus*). — A treia ipoteză e mai acceptabilă, deși *coheredes Manibus tres* e tot o construcție anomală, căci ei sunt *coheredes* între ei, cei vii, și sunt, cu *Manes*, *heredes Manium*; sensul e deci și cu această propunere greu de scos: «și voi cei trei cari sunteți Manilor urmași, moștenitori». — Un sens sigur nu pot da. *Non liquet*. — In r. 5 *a vos* în loc de *a vobis*, obicinuit (3). — In r. 6—7 *venaturi setis*, aceeaș observație ca la r. 2—3. — In r. 9—11 *vixit annis super LXX*: cf. la Petronius, *Sat.*, 43: *et quot putas illum annos secum tulisse? septuaginta et supra*. — In r. 12 *superis* e probabil întrebuițat în loc de

(1) Cf. H. Schuchhardt, *Vokalismus des Vulgärlateins*, II, p. 30.

(2) Cf. CIL. III, p. 2571.

(3) CIL. III, ind. cit.

superstitibus, sau, cum avem într'o inscripție a altui *paganus* din teritoriul Capidavei, *superstantibus* (1).

Pentru cuprinsul inscripției avem de observat următoarele. Formularul întrebuițat în *acclamatio* nu redă idea originară exact și complet; el cuprinde numai reminiscențele dintr'o *acclamatio* prototipică, întrebuițată pe monumentele funerare dela Dunărea de jos, și care ar suna, reconstituită după inscripțiile din Viminacium și Tomi mai sus citate, în completare cu a noastră, cam astfel: *vivite felices (valete) vos qui superestis et vos, coheredes, nostris profunde Manibus lacrimas et memores estote nobiscum vos esse (Elysiis) futuros*. Din această *acclamatio*, destul de clar redată în inscripțiile din Viminacium și Tomi, n'a rămas limpede în inscripția din Ulmetum decât partea dela început și cea dela sfârșit, pe când mijlocul a fost aproape neinteligibil prefăcut, din cauza introducerii unei idei străine — numărul urmașilor lăsați de răposat — chiar în corpul aclamației. Această idee e și ea cu predilecție exprimată în memorialele funerare, dar în altă legătură. Astfel constatăm că formula respectivă a fost întrebuițată chiar la colonii din *territorium Capidavense* și anume tot de un *paganus* ca *Aurelius Sisinus* al nostru, lucru care nu poate fi indiferent, întrucât diferiții *pagani* de pe acest teritoriu locuind în mediată vecinătate unii cu alții se influențau reciproc împrumutând unii dela alții și atari elemente spirituale ca cel în discuție acum. *Aurelius Hermes* dela Capidava zice despre sine și soția sa (2): *qui reliquerunt heredes bonos filios superstantis VII sex quidem filios et unam filiam*. Pentru împrejurările neorânduite din sec. III, când mai ales țărani de priu *villae* trebuiau să se retragă prin castele atunci când veniau barbarii și deci își părăsiau pământurile, unde poate nu se mai întorceau ani întregi, iar ei ca *pagani* nu-și aveau adesea nici în *vici* puțința unei iurisdicții regulate, cu arhive orânduite pentru păstrarea actelor de proprietate ale fiecăruia, va fi fost probabil necesar ca pe monumentele funerare puse de obicei chiar lângă *vici*, spre a

(1) CIL. III, 12478 din Calachioi, găsit în ruinele cetății *Capidava*. Dau toată inscripția fiindcă voiu avea a mă referi la ea și mai jos: *D. M. Aur. Hermes paganus vixit annis LXX dies XI et Aur. Meliti (în loc de Melite) coniux eiusdem vixit annis LX menses duobus dies VII qui reliquerunt heredes bonos filios superstantis VII sex quidem filios et unam filiam. Bene merentibus pientissimi nati memoriam posuerunt. Ave vale viator.*

(2) Vezi nota precedentă.

fi mai la adăpost de profanări (1), să nu aibă numai grija lor, ci și a urmașilor — respectiv acești urmași să arăte ei înșiși calitatea de moștenitori îndrituiți ai celui răposat și numărul precis de *coheredes*.

Numele *Sisinus* pe care-l poartă acest *paganus* dela Ulmetum este absolut nou. Nicăiri în tot Illyricul și Orientul latin nu mai găsim un atare *cognomen* (2). Dar nu numai aici, ci nici în Apus nu-l întâlnim. Doar în Pompeii de găsim un *Sisininus* (3). Dar acesta e un diminutiv de alintare (4) derivat de sigur din obicinuitul *Sisenna* (5). Firește, un *cognomen* *Sisinus* ar putea fi la rigoare pus în legătură și cu *Sisenna*, resp. *Sisinnas*, ori cu *Sisius* (6). Totuș aceste derivări pe lângă că nu sunt probabile ca formă, dar nici nu sunt verosimile câtă vreme inscripțiile din Illyricum nu ne dau în această direcție vreun punct de plecare mai precis.—Dimpotrivă găsim aici, ca nume enchorice, un *Sises Mucasenis* (7) un *Sisi* (8), destul de des *Sisia* (9), de două ori *Sisiata* (10), femei cu numele *Sisii* (dat. *Sisiuni*) (11), *Sisiuna* (12), *Sissa* și *Sissia* (13).

Precum a observat și Tomaschek (14) și Dumont (15), numele *Sisus*, *Sises*, *Sese*, *Sisi*, *Sisola*, *Sisiata* sunt thrace; de altă parte și sufixul *-nus* poate fi thrac (16), iar nu numai roman. Astfel în-

(1) Caracteristice sunt în această privință pietrele funerare dela Capidava puse în vicus ori lângă castel de unii cari nu trăiseră acolo, ci la moșie, la țară, unde și muriseră: *obiti ad villam suam* (CIL. III, 13737 și 14214²⁰, cu ale mele *Descop. nouă în Scythia Minor*, An. Ac. Rom., XXXV, Mem. Sect. Ist., p. 469).

(2) CIL. III, Cagnat IGR. I și III, *Arch.-epigr. Mitt.*

(3) CIL. IV, 2264.

(4) Precum arată chiar locul unde a fost găsit în Pompeii.

(5) Cf. W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin 1904, p. 94.

(6) *Ibid.*, cf. însă nota 2, unde e vorba de numele târziu *Sisinnius*, care după Schulze ar putea avea o altă origine.

(7) CIL. III, 6137 din Ciuracovici la SV de *Oescus*, localitate bine cunoscută ca thraco-romană: cf. și nr. 12395 cu Kalinka, *Ant. Denkm. in Bulg.*, nr. 408.

(8) CIL. III, 11273: un *L. Vibius Sisi* în Carnuntum. Mommsen trimete în *Ephem. epigr.* IV, n. 535 pentru numele *Sisi* la *Sises Mucasenis*.

(9) CIL. III, 3285 (Mursa), 4983 a (Virunum, printre nume enchorice), 4998 (Virunum) 5630 (Ovilava), 6292 (Bononia-Moes. sup.), 10576 (Ulcisia Castra-Pann. infer.).

(10) 1525 (Sarmizegethusa), 4181 (Savaria).

(11) 10603, de două ori (Crumerum-Pann. inf. cu alte nume enchorice).

(12) 10544 (Aquincum, cu alte nume enchorice).

(13) CIL. III, p. 2412 și 2636.

(14) *Sitzb. der Wiener Akad. d. Wiss.*; phil.-hist. cl. CXXXI, 1894, p. 43 (*Die alten Thraker*, II 2).

(15) *Mélanges d'arch. et d'épigr.*, p. 556 sq.

(16) Cf. Pauli, la Dumont, *l. c.*, p. 559.

tregul nume *Sisinus*, atât ca rădăcină cât și ca terminație are a fi considerat ca thrac.

Dar noi în teritoriul capidavens avem Thraci destui: în afară de Dacii indigeni avem pe Bessii coloniști în Ulmetum, și încă într'un *vicus*, necunoscut până la campania de săpături de anul trecut, *Ultinsium*, curat bessic. Prin urmare *Aurelius Sisinus* e încă un Thrac romanizat, care își păstrează măcar drept cognomen numele lui părintesc. Că inscripția lui e alcătuită într'o latină foarte neîn-grijită, nu mai e acum de mirare. Că el e *paganus*, pare oarecum indicat, dacă știm că el e colon thrac.

Totuş rămâne de explicat în privința acestui apelativ de *paganus*, pe care și-l dă numai el și cu Aurelius Hermes dela Capidava, ce i-a făcut pe ei singuri, printre atâția alți Thraco-Romani de aici, cunoscuți prin inscripții fără nici un fel de determinare de acest gen să-și adauge această caracterizare. Căci ei sunt singurii cari apar în tot CIL. III în acest chip, pe când altfel, termenul de *paganus* e întrebuințat pentru comunitatea dintr'un *pagus* (1) în întregimea ei: *pagani*, întocmai ca *vicani*, *municipes*, etc.

Pentru ca să avem la Capidava și la Ulmetum, unde știm că erau *vici* constituiți (în primul loc, e drept, un *vicus canabarium*, alături de vechiul *pagus* al Dacilor din Capidava și încunjurimi), pomeniți, în chip special și individual *pagani*, trebuie să admitem că în *territorium Capidavense* diferitele *villae* izolate (2) nu sunt atribuite *vici*-lor din apropierea lor, ci alcătuiesc *pagi* deosebiți, respectiv sunt atribuite toate la marele *pagus* daco-roman Capidava. În adevăr se știe că spre deosebire de *vicus*, care — deși tot sat ca drepturi și constituție — e un mic oraș cu casele strânse una lângă alta, un *pagus* e un sat mare compus din gospodării singuratiche împrăștiate pe o mare întindere de pământ (3). Contrastul acesta relevat și de antici, creă acolo unde nu erau orașe, spre a avea la „*pagani*“, opoziția „*oppidani*“, deosebirea pregnantă între *pagani* și *vicani*: aceștia din urmă erau un fel de orașeni în aceste *territoria* quasi-municipale, cari tocmai erau compuse numai din societatea a mai mulți *vici*, resp. *pagi* și *villae*. Aurelius Hermes din Capidava și Aurelius Sisinus din Ulmetum sunt deci săteni străini

(1) Ca de pildă (CIL. III, 13750⁴⁷): *vel cum iniuria aut contumelia paganorum* (dintr'un decret imperial din Chersonesus Taurica), sau 14969²: *pagani Promonenses* (din Promona, în Dalmația, într'o *lex paganica* pe bronz, tratând despre mori și apele utilizate pentru mori).

(2) Sigur documentate prin inscripții: v. mai sus, p. 336, n. 1.

(3) Cf. asupra acestei chestiuni, Marquardt, *Römische Staatsverwaltung*, I², p. 1 sqq.

de aceste două localități cu caracter vican. Faptul că ei se numesc simplu *pagani*, fără a adăoga precis numele acelu *pagus* la care aparțin, presupune încorporarea tuturor *villae*-lor din *territorium Capidavense* la un singur *pagus*, care se va fi numit cu numele lui vechiu *Capidava* (1).

4. Pe frontul interior al primei cortine de NV, nu departe de intrarea turnului rotund de N, a fost găsit un fragment de monument epigrafic de forma unei plăci, înalte de 0.44 m., late de 0.42 și groase de 0.23, de piatră de nisip, fărâmicioasă. Înspre stânga placa e ruptă, sus și jos e stricată tare, la dreapta e ceva mai bine conservată.

Placa a fost ornamentată cu un chenar în formă de *tabula ansata*. Pe partea dreaptă acest chenar s'a conservat destul de bine. El e însă lucrat foarte primitiv, în linii abia adâncite, ca și cum ar fi numai șgâriate. Inscricția a fost probabil martelată (v. fig. 4). Nu

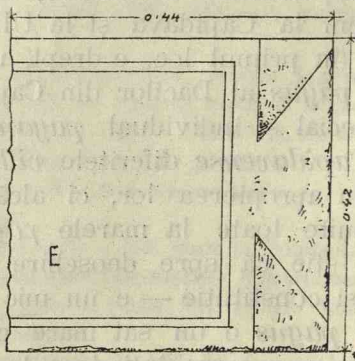

Fig. 4.

se mai recunosc decât urmele unui E, și acela problematic. Se vede însă clar că piatra a fost scrisă și anume, după forma ei și caracterul chenarului, e mai probabil să fi servit ca monument come-

(1) Firește că acest *pagus* își va fi avut și el o unitate teritorială, nu va fi fost format numai din frânturi de regiuni izolate, câte o moșie cu conacul ei ici și colo, căci ca *pagus* el își avea granițele și constituția sa quasi-municipală specială, întocmai ca un *vicus*. E deci de presupus că *pagus Capidava* va fi fost cu diferitele sale *villae* mai tot strâns înspre Apusul teritoriului Capidavens către *Capidava* propriu zisă, romană, cu *castellum* și *vicus*.

morativ (cevă în genul inscripției cu *pedatura lanciarius*), decât ca monument votiv ori funerar. În orice caz ea e târzie: chenarul numai sgâriat (tot ca la „*pedatura*“, indică sigur acest lucru).

5. Cevă mai departe spre stânga, pe aceeaș curtină, s'a găsit un fragment de piatră de nisip sculptată, de formă neregulată, înalt de 0.46 m. pe stânga și de 0.36 m. pe dreapta, lat de 0.19 jos și de 0.11 sus, și gros de c. 0.16 m. În partea de jos a lui se vede o scobitură rotundă care pare a indica nu atât o gaură de manelă de ușă, cât mai de grabă o rosătură făcută de țâțâna unei uși. Faptul că relieful de pe fața fragmentului e ros până la desfigurare concordă din acest punct de vedere ca idea utilizării ca prag de ușă a pietrei respective.

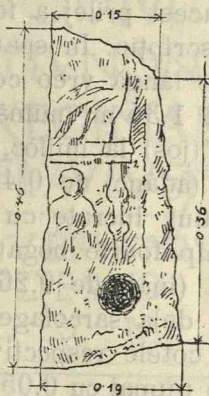

Fig. 5.

Din relief mai recunoaștem: 1° pe marginea din dreapta urmele unui chenar de frunză de iederă; 2° sus un fel de scaun cu rezemătoare, de sigur fragment dintr'o *κλίνη* pe care a odihnit o figură; din aceasta însă nu s'a mai păstrat nimic, piatra fiind aici sau roasă sau ruptă; 3° subt *κλίνη* în miniatură, un personaj masculin. Avem deci o parte din reprezentarea *cinei funebre*, așa de obicuinute pe monumentele funerare din părțile noastre. Partea care lipsește ne-o putem completa. Pe *κλίνη* au stat pe jumătate culcate una sau mai multe persoane; în fața patului-scaun, a fost reprezentată o masă, la care serviă sclavul, redat ca de obicei în miniatură

și în relieful nostru, — iar de partea stângă a grupei din mijloc a mai fost poate și o figură bărbătească ori femeiască în picioare, ori cumvâ șezând pe un scăunel mai scund decât patul pe care ședeă figura ori figurile principale (vezi și mai jos monumentul descris la nr. 9).

6. În contrafortul drept al porții de NV, pe fața lui dinspre intrarea turnului de N, în rândul cel mai de sus al placajului, la încheierea contrafortului cu laturea interioară a turnului, am constatat că e prins cu fața la perete un altar de calcar compact, foarte rezistent. Curățind betonul de pe fața monumentului fără a mută piatra din loc, am putut să-l măsoar, să-l fotografiez și să ieau și o estampă după el. Pentru a fi așezat în zid altarul a fost destul de rău stricat: din profilul superior i s'a rupt partea din stânga, rămânând numai cea din față și din dreapta, iar jos i s'a rupt tot profilul afară de laturea din față. Cu acest prilej a fost deteriorată pe dreapta chiar o parte din fața cu inscripție. În spate altarul n'a fost profilat, fiind probabil așezat direct lângă vreo construcție.

Această *ara* e înaltă de 1.35 m. (numai fața scrisă, de 0.75 m.), lată de 0.49 (sus) — 0.50 (jos) la mijloc, și de 0.60 (la nivelul profilelor: restaurate) și gros (adânc) de 0.48 la mijloc și 0.545 la nivelul profilelor. Acestea sunt lucrute cu o dibăcie într'adevăr artistică, fiind stilizate în chip foarte bogat atât la coronament (înalt de 0.34) cât și la soclu (înalt de 0.26) și anume, sus la colțuri având motivul acroteriilor dela sarcofagele greco-romane (vezi desemnul din fig. 6, cu toate cotele respective). Profilele sunt, cu toată varietatea lor, proeminente numai cu 0.05 față de trunchiul altarului.

Literele sunt — în primele patru rânduri — printre cele mai frumoase cari se cunosc pe monumentele dela Dunărea de jos: în orice caz, printre inscripțiile de caracter privat, puse de o anume persoană, iar nu de o autoritate publică, ele constituie aproape un unicum de proporție și monumentalitate. Ele sunt cel mai târziu din primele decenii ale sec. II-lea, din vremea lui Traian sau Hadrian. Înălțimea lor e în primul rând de 0.09, în al doilea de 0.06, iar în al treilea și al patrulea de 0.065. Spațiile dintre rânduri sunt de 0.04 între primele trei, și de 0.035 între al treilea și al patrulea. Dela sfârșitul rândului al patrulea și până jos piatra a fost martelată și apoi netezită pe un nivel inferior cu aproape un cm. față de cel din primele rânduri, iar pe această parte a fost săpat un sfârșit de inscripție, care, deși se potrivește ca sens cu partea de sus pe care

o continuă până chiar în numele propriu, e fără îndoială, după caracterul literelor adăogate, mult mai târziu, către sfârșitul secolului al II-lea. Deși săpate cu dalta, literele din aceste trei rânduri sunt foarte urite față de cele de sus: disproporționate între ele (în r. 5 avem litere de 0.045 lângă altele de 0.060 m. înălțime), uneori chiar strâmbe ca duct, și în general săpate fără grosimi.

Fig. 6.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et Iunoni Reginae T(itus) Flavius Severus pos[ui]t de suo l(ibens) m(erito).

Deosebim două părți în inscripție: 1° cea veche, cu dedicația și numele *Titus Flavius*, și 2° cea nouă, cu *Severus posuit de suo*

libens merito. Inscripția nouă adoptând începutul celei vechi e deci completă: pe *Severus* cel târziu chemându-l tot *Titus Flavius* (e fără îndoială aceeași familie în generații deosebite), iar divinitățile adorate fiind deopotrivă de însemnate în ambele epoce, el nu a martelat decât sfârșitul primei inscripții, punându-și partea sa personală cu mențiunea nu tocmai exactă *de suo* (căci altarul fusese al altuia și pus de altul).

De altă parte prima inscripție n'a mai avut în plus decât un cognomen pentru vechiul *T. Flavius* și modalitatea dedicației (ceva ca în a doua inscripție: *posuit de suo libens merito*).

Asupra divinităților adorate prin acest altar votiv nu e nimic de observat: sunt zeii romani oarecum (1) oficiali, pe cari îi întimpinăm pretutindeni în imperiu în această caracterizare a lor de pereche divină: zeul ca *optimus maximus*, iar zeița ca *regina*, — și în special chiar la Ulmetum (2) de mai multe ori. — Ceeace dimpotrivă e vrednic de atenție, e numele Romanilor cari au pus monumentul: cel dintâiu *T. Flavius*, orice cognomen va fi purtat, are evident ambele nume principale împrumutate dela împărații Flavii, cari vor fi dat familiei sale cetățenia romană. El — sau predecesorii lui — a venit deci la Ulmetum ca cetățean deplin. Pentru a pune frumosul altar ce ni s'a păstrat dela dânsul el a trebuit să fie cu dare de mână, deci prin el constatăm o stare economică înfloritoare la Ulmetum chiar din primele timpuri. În sfârșit, pentru ca mult mai târziu după el un urmaș să poată întrebuiți inscripția numai ștergând respectivul *cognomen* al strămoșului, trebuia ca familia să se fi păstrat, în linie directă bărbătească până atunci (nu e numai *nomen gentile* același, lucru care ar putea fi mai ușor de întâlnit asemănător, dar și ca *praenomen*, cei doi *Flavii* sunt omonimi): prin urmare avem continuitate în tradiția romană a colonizării Ulmetului.

7. Lângă altarul lui Titus Flavius, pe stânga, placând fața contrafortului înspre interiorul cetății, se află incastrat în zid, tot în rândul cel mai de sus de pietre de talie, lipit de altarul citat, un fragment dintr'un alt altar de calcar alb compact, rupt cam pe la jumătatea lui și păstrând încă vreo câteva litere pe el.

Fragmentul e așezat culcat, cu baza spre exterior și cu fața scrisă

(1) Căci oficială e triada capitolinică, *Iupiter, Iuno, Minerva*.

(2) Cf. *Ulmetum*, I, p. 585 și comunicarea de față, numerele următoare.

în sus. Înălțimea lui e de 0.70; întrucât însă din inscripție nu e păstrat decât un rând complet — penultimul — aceasta înseamnă că în întregime altarul trebuie să fi fost cel puțin de două ori pe atât. E lat la bază (înălțimea soclului, 0.23) de 0.44 și adânc de 0.48. La mijloc e lat de c. 0.33 (fiind prins în beton nu l-am putut măsura precis). Profilul de jos (singurul păstrat) e foarte primitiv lucrat. Literele, înalte de c. 0.07, par a fi mai mult gravate cu un vârf ascuțit, decât săpate cu dalta. În orice caz inscripția e mutilată, fie prin martelare, fie prin completare târzie, căci ce ni s'a păstrat din sfârșit e în parte neinteligibil. După caracterul literelor ea arată a fi de pe la sfârșitul sec. II.

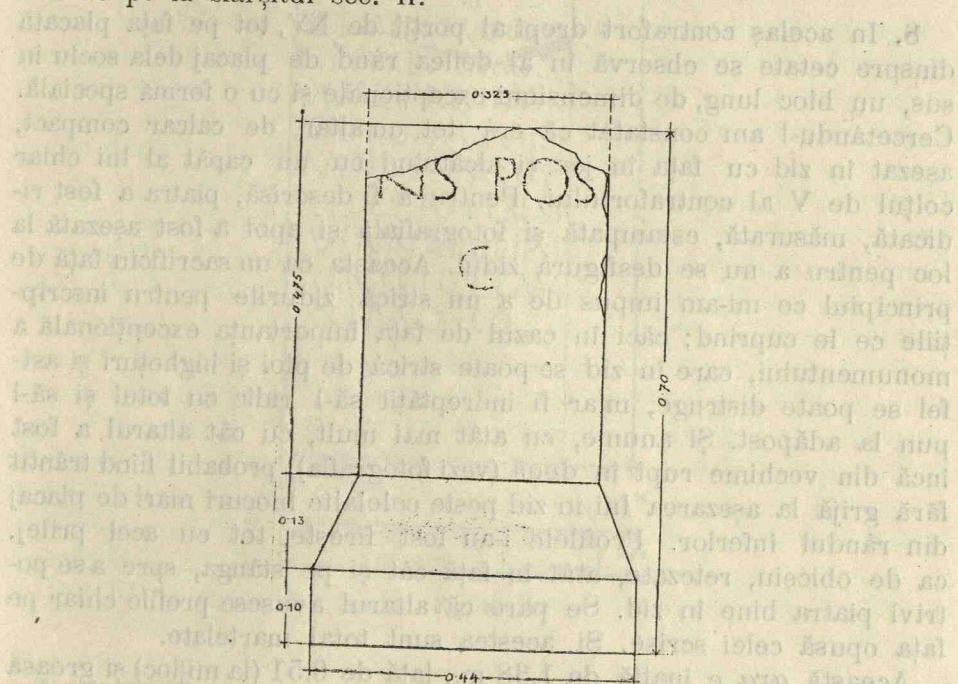

Fig. 7.

...ns pos(uit) [pe]c(unia) [sua?...] ori c(uravit?).

Primele două litere sunt sfârșitul unui cognomen în —ns: *Crescens*, *Valens*, etc.; *pos(uit)* e sigur; rămâne litera singuratecă *C*: dacă piatra a fost martelată, ar fi cu puțință (deși *posuit* așezat înainte nu prea îngăduie această lectură) de completat cu [pe]c(unia) [sua]; cum însă martelarea ar fi trebuit să distrugă în chip

firesc și acel *C*, rămâne că litera trebuie să însemne altceva. *C(uravit)* ar fi foarte potrivit, dacă nu s'ar opune *pos(uit)* din rândul precedent; căci dacă ar fi *curavit* ar trebui să avem înainte *pon(endum)*, iar nu *pos(uit)*; *pos(uit) c(uravit)* ar fi cu totul excepțional. — Ceeace e sigur e că și acest monument a fost un altar votiv. Ce zei vor fi fost pomeniți e greu de știut. *Iupiter* va fi fost însă, probabil, în fruntea lor: căci nu e mai nici un altar votiv dela Ulmetum care să nu fie închinat și părintelui zeilor și al oamenilor,—precum am văzut și în prima comunicare despre Ulmetum și vom vedea și acum imediat mai jos.

8. În acelaș contrafort drept al porții de NV, tot pe fața placată dinspre cetate se observă în al doilea rând de placaj dela soclu în sus, un bloc lung, de dimensiuni excepționale și cu o formă specială. Cercetându-l am constatat că eră tot un altar, de calcar compact, așezat în zid cu fața în jos și alcătuind cu un capăt al lui chiar colțul de V al contrafortului. Pentru a fi descrisă, piatra a fost ridicată, măsurată, estampată și fotografiată și apoi a fost așezată la loc pentru a nu se desfigura zidul. Aceasta ca un sacrificiu față de principiul ce mi-am impus de a nu strică zidurile pentru inscripțiile ce le cuprind; căci în cazul de față importanța excepțională a monumentului, care în zid se poate strică de ploi și înghețuri și astfel se poate distruge, m'ar fi îndreptățit să-l ridic cu totul și să-l pun la adăpost. Și anume, cu atât mai mult, cu cât altarul a fost încă din vechime rupt în două (vezi fotografia), probabil fiind trântit fără grijă la așezarea lui în zid peste celelalte blocuri mari de placaj din rândul inferior. Profilele i-au fost firește, tot cu acel prilej, ca de obicei, retezate, atât în față cât și pe stânga, spre a se potrivi piatra bine în zid. Se pare că altarul avusese profile chiar pe fața opusă celei scrise. Și acestea sunt total martelate.

Această *ara* e înaltă de 1.38 m., lată de 0.51 (la mijloc) și groasă (adâncă) de 0.43 (la mijloc). Soclul e înalt de c. 0.20, profilul de cap de c. 0.26. Reconstituind profilele, cari erau proeminente față de trunchiul altarului cu c. 0.06 de jur împrejur, căpătăm o lățime a monumentului la nivelul lor de c. 0.63.

Literele sunt neîngrijite și mai mult sgâriate decât săpate. Ele sunt adesea strâmbe ca d. p. E dela începutul rândului 2, F din rândul 9, etc., din cauza durității pietrei, pe care lapicidul n'a putut-o birui cu instrumentele sale primitive. Înălțimea literelor e de c. 0.04—0.05, nefiind de o potrivă de mari în toate rândurile, ba chiar nici în

acelaş rând. Ductul lor e neglijent: L, I şi T se confundă adesea şi nu reies decât din sensul cuvintelor.

Fig. 8.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) < s(acrum) > et Iunoni Reginae pro salutem Im[peratoris] Aureli An(ton)ini Marti(u)s P(h)ilo mag(ister) vici Ultinsium posuit de suo et Besis VI n(ona)s Iulias Orfito et Maximo co(n)s(ulibus).

In rândul întâiu avem un pentiment: *s(acrum)* a fost scris printr'o scăpare din vedere, produsă de puterea obicinuinţei care cerea formula consacrată I · O · M · S,—apoi a fost însă martelat, totuş nu în deajuns ca să nu se mai vadă.—In r. 4 altă neglijenţă: sunt scă-

pate trei litere din cuvântul *Antonini*, tot așa precum e uitată o literă din cuvântul *nonas* din r. 8. — T din cuvântul *Ultinsium* în r. 6 e făcut aproape ca un I. — F din r. 9 în cuvântul *Orfito* are o formă aproape cursivă.

Asupra cuprinsului avem de observat următoarele. E o inscripție oficială pusă de un *magister vici* pentru sănătatea împăratului de pe tron: zeii adorați prin altarul votiv sunt ca de obicei în părțile acestea în cazurile analoage, *Iupiter Optimus Maximus* și *Iuno Regina*. Inscripția e datată până la zi: *VI n(o)nas Iulias Orfito et Maximo co(n)s(ulibus)*, deci 2 Iulie 172.

Numele dedicantului *magister* e neclar. Dacă îl cetim cum e scris nu putem să-l luăm decât ca un singur cuvânt *Martispilo*, în care caz ar fi de înțeles ca o traducere în latina vulgară a unui nume indigen, thrac, cu sensul de «lancea lui Marte», — ceea ce însă nu e probabil (v. cele de mai jos). — De o derivare pur thracă din eventualul -μαρτος (cf. la Tomaszek, *Die alten Thraker*, II, 2, p. 9: *Ιζι-μαρτος*) și -πολις (din -πορις) (ibid., passim), cred că în orice caz nu poate fi vorba. — Dacă însă ținem seama de omisiunile frecvente de litere în inscripția noastră, atunci sau îl desfacem în *M. Arti(u)s Pilo*, sau, mai probabil, în *Martius P(h)ilo*. Față de obiceiul general de a nu mai purta în acest timp *praenomen* în inscripții, și având în vedere faptul că atât numele gentil *Martius* cât și cognumele *Philo* (scris *Pilo*) sunt foarte dese în inscripții (1), am admis mai sus, ca definitivă, ultima lectură: *Marti(u)s P(h)ilo*.

Un *vicus Ultinsium* era necunoscut până acuma. Numele lui nu pare a fi roman. Dimpotrivă observăm în el două elemente cari se arată a fi thrace: *Ul-tin*. În adevăr, găsim primul element complet în următoarele două numiri (2): *Ulu-citra*, castel în Rhodope (la Bessi) (3) și *Resc-ulum*, localitate în ținutul aurifer al Daciei (4).

(1) Cf. CIL. III, p. 2361, 2404. Numele *Martius* în Dobrogea pe vremea lui Marcus Aurelius e oarecum indicat. În adevăr, precum se vede din CIL. III, 6169 (cf. toate știrile asupra lui în *Prosopographia imperii Romani*, II, 350, nr. 261), P. Martius Verus se află în Troesmis ca *legatus leg. V Mac.*, la începutul domniei lui M. Aurelius și L. Verus. Iar ca termen important inițial, un *Martius Maecr*, *legatus Claudii pro praetore provinciae Moesiae et legionum quartae Scythicae et quintae Macedoniae*, e în părțile noastre încă din prima jumătate a sec. I (cf. *Prosopographia*, l. c., nr. 258).

(2) Urmărite după Tomaszek, *Die alten Thraker*, II, 2, *Sitzb. d. Wiener Akademie d. Wiss.*, phil.-hist. Kl. 131, p. 57 sqq.

(3) Tomaszek, p. 57.

(4) Id., *ibid.*, p. 69: cf. p. 28, cu o explicație ceva deosebită de cea dată de mine aici. În ce privește *Deultum*, *ibid.*, p. 71, aici se pare avem o altă rădăcină, verbală, *deul*, în forma de part. perf. pas., *deul-to*, «innoroit», «noroios».

Că în acest din urmă cuvânt nu avem cumvã un diminutiv, se vede de acolo că prima parte e un component de nume de obicei bărbătesc *ῥαιουο* (e drept câte odată și femeiesc: cf. Tomaschek, p. 28), la care s'a adăogat cuvântul *ulu* (poate însemnând «stâncă») (1). Am aveã deci în prima parte a cuvântului *Ultinsium*, format ca de obicei numele thrace de localități și oameni, din două elemente, cuvântul *ulu* cu ultima vocală sincopatã. A doua parte a numelui de *vicus* de lângã Ulmetum cred că a trebuit să fie cuvântul *dina*, pe care-l întâlnim în foarte multe localități thrace din Scythia Minor până spre Marcianopolis, deci în ținutul locuit de Bessii coloniști și de Geții, Crobyzii și Terizii indigeni: *Bassi-dina*, *Bele-dina*, *Bis-dina*, *Resi-dina* (2), *Amlai-dina*, *Asbolo-dina* (3), etc. Numele primitiv al satului de lângã *Ulmetum* a trebuit deci să fie *Ulu-dina*. Potrivit apoi transformărilor fonetice generale, constatate în limba inscripțiilor dela Dunărea de jos (4) *d* din *dina* s'a transformat în *t*, iar *u* dinainte a căzut, numele devenind *Ul-tina*.

Forma *Ultinsium* din inscripția noastră este evident adiectivală: din *Ultina*, *Ultinenses*, resp. mai pe scurt *Ultenses*. Această formă pare cu timpul a se fi statornicit fiind însăș supusã foneticei latine vulgare din a doua jumătate a sec. II, și deci pronunțându-se *Ultinses*, de unde în genitiv plural cu vorba *vicus*, *Ultinsium*. — Faptul că ambele elemente thrace componente ale numelui, *ulu* și *dina* au un caracter ne-dacic, iar *ulu* e chiar documentat ca fiind din ținutul bessic, ne arată că satul a fost întemeiat nu de Dacii indigeni, ci de Bessii coloni. Cu atât mai mult suntem însăș întăriți în această convingere, când chiar inscripția ne vorbește apriat de *Bessi* și — ceea ce e încă mai important — numai de ei, ca locuitori constituiți colegial-civil în respectiva așezare quasi-municipală.

În adevăr, în inscripția noastră cetim: *Marti(u)s P(h)ilo mag(ister) vici Ultinsium posuit de suo et Bes(s)is*. Ce poate însemnã această dedicație pusã numai de Bessi, iar nu de *cives Romani et Bessi consistentes vico...*, precum se spune în alte inscripții dela Ulmetum? (V. și mai jos). Căci e clar că cetățenii romani nu vor fi lăsat ne-locuit de ei nici unul din satele thrace de pe teritoriul capida-

(1) Cf. Tomaschek, *l. c.*, p. 57.

(2) Citate din Procopius, *De aedif.*, la Tomaschek, *l. c.*, p. 58 sqq. și 69.

(3) CIL. III, 13743: *vicus Amlaidina* din teritoriul rural al orașului Tomi: sat thraco-roman la Urluchioi, spre SV de Techirghiol (inscripția e a unor Thraci romanizați *Aurelius Daleni* și *Aurelia Uthis*); 14214³³, *Asbolodina* în *territorium Callatidis*.

(4) Cf. indicele gramatical la CIL. III.

vens și deci și în *vicus Ultinsium* vor fi fost destui Romani în afară de *Martius Philo*, care eră *magister vici*.

Ca *peregrini* Bessii puteau să se organizeze în *collegium* special, de caracter național-religios, și să facă orice act social-politic în limitele respectivei *lex collegii* date lor de autoritățile imperiale cu ocazia fundării asociației (1). În acest caz însă organul lor reprezentativ eră președintele uniunii, *magister collegii* (2), iar nu șeful organizației comunale din *vicus*, *municipium*, etc.; acesta putea fi cel mult *patronus*, lucru care se specifică în totdeauna pe monumente. În inscripția noastră noi vedem că nu e vorba de un atare *collegium peregrinorum* (alătura de un altul — coordonat — de *cives Romani*), ci respectivul *magister vici Ultinsium* pune monumentul *de suo et Bessis*, în calitatea sa oficială și cu specificarea Bessilor exact în acelaș mod ca și cum ar fi zis simplu în loc de *Bessis, vicanis*.

Cum se face că în *vicus Ultinsium*, *magister vici* pune monumentele numai în numele Bessilor, pe când în *vicus Ulmetum*, regulat ele se pun, firește tot de *magister vici*, în numele ambelor populațiuni deopotrivă: *cives Romani et Bessi consistentes vico Ulmeto*? (3) — E de admis că astfel de inscripții oficiale, dovedind loialitatea provincialilor de aici prin dedicații către *Iupiter Optimus Maximus și Iuno Regina, pro salute imperatoris*, puse de chiar *magister vici*, se puteau redacta particularist numai în numele unei părți din populație, ca și cum cealaltă ar fi fost în ceartă cu ea? Aceasta ar fi fost o adevărată jignire pentru cel ce păzia cu autoritatea lui divină *Pax Augusta* a întregului imperiu, în lăuntrul și în afara lui. *Toți locuitorii* unei comune, *veterani et pagani, incolae ac peregrini, cives Romani et peregrini*, egal de câte națiuni și condiții de drept public erau, trebuiau împreună să manifeste această credință față de Impărat. Eră de pus un monument? Contribuiau toți și-l puneau toți.

Cred deci, după cele de mai sus, că *vicus Ultinsium* eră în întregime *bessic*. Romanii de aici erau numai în minoritate infimă și nu alcătuiau *comuna* quasi-municipală a acestui *vicus*. Firește,

(1) Cf. astfel de *collegia peregrinorum* d. p. la Rin (Celți rezidând în canabele castelelor de graniță) în cartea mea *Die Nationalität der Kaufleute im Röm. Kaiserreiche*, p. 56 și cf. generalitățile asupra acestui lucru la p. 4 sqq. și în special p. 6, n. 1, iar pentru *Asiani și Galatae* organizați în *collegia* în Dacia Traiană, p. 107 și 110.

(2) Resp. *quinquennalis, curator*, etc.

(3) CIL III, 14214²⁶ și mai jos, în comunicarea de față, nr. 16.

Bessii erau romanizați și organizația lor era curat romană. Așa precum aveau un *vicus* cu *magister* și de sigur și *decuriones*, ei se vor fi numit ca Martius Philo cu nume greco-romane și vor fi fost, ca atâția alți Thraco-Romani din aceste părți, aproape întru toate Romani, afară de un singur lucru: conștiința că sunt *natione Bessi*, peregrini, deosebiți de adevărații Romani compleți, *cives Romani*. Când Caracalla făcù cetățeni pe toți locuitorii Imperiului, diferiții *peregrini* erau de fapt încă de mult Romani.

Constatarea făcută acum de noi că în *vicus Ultinsium* avem un întreg sat de Bessi romanizați e de cea mai mare însemnătate pentru judecarea procesului de romanizare a Thracilor dela Dunăre și în special a Dacilor noștri. Ceeace s'a întâmplat în *vicus Ultinsium* numai până la a. 172 (data inscripției noastre) începând tot cam de pe vremea lui Traian (1), ca și în Dacia din stânga Dunării, s'a întâmplat de sigur cel puțin în tot așa de mare măsură la Dacia din Carpați într'un timp de două ori mai îndelung, până la 270.—Precum dară Bessii din *vicus Ultinsium* devin Romani și capătă organizație vicană romană în sânul teritoriului autonom quasi-municipal, *capidavens*,—tot așa Dacia din stânga Dunării au trebuit să se romanizeze căpătând o organizație analoagă: exemplul din *territorium Sucidavense* (în jud. Romanați și Dolj), analog cu *territorium Capidavense* (din Dobrogea) ne era în linii mari cunoscut mai dinainte (2): de o *romanizare în massă* nu aveam însă știre până acum nici în Dobrogea. Inscripția cu *vicus Ultinsium* ne dă în sfârșit și această prețioasă dovadă (3).

Ar mai rămâne acum de discutat de ce inscripția noastră a fost pusă la 2 Iulie (a. 172) și nu în alt timp al anului. Cum însă pentru clarificarea acestei chestiuni e bine să cercetăm întâiu și celelalte monumente dela Ulmetum, ne vom opri asupra acestui punct în cap. IV al comunicării, *Considerații istorice*, cercetându-l comparativ pe baza întregului material.

9. In contrafortul stâng al porții de NV, pe fața dinspre intrare,

(1) Cf. a mea *Cetatea Tropaeum*, passim.

(2) Cf. comunicările mele din tom. XXXV și XXXVI ale *An. Ac. Rom.*, Mem. Sect. Ist., *Descoperiri nouă în Scythia Minor și Știri nouă din Dacia Malvensis*.

(3) Faptul că expresiile *pro salutem ori posuit de suo et Bessis* nu sunt de fel «clasic» n'are în cazul de față nici o importanță. Latina vulgară, cu formele ei «barbare» înlocuiește eleganta latină ciceroniană chiar în ținuturi mult mai aproape de Roma ca îndepărtata noastră Dobroge.

în rândul cel mai de sus al placajului (v. fot. de pe pl. XXI, nr. 1 la partea I a acestei comunicări), a fost incastrat cu fața la aer un monument funerar, din care nu mai avem decât partea figurată, inscripția fiind probabil martelată încă din vechime.

E o stelă de calcar alb, lungă de 2.08, lată de 0.75 și groasă de c. 0.32. Partea superioară a stelei, înaltă de 0.58 e prelucrată ca de obicei în chip special ca o pseudo-aediculară, înrămată de doi

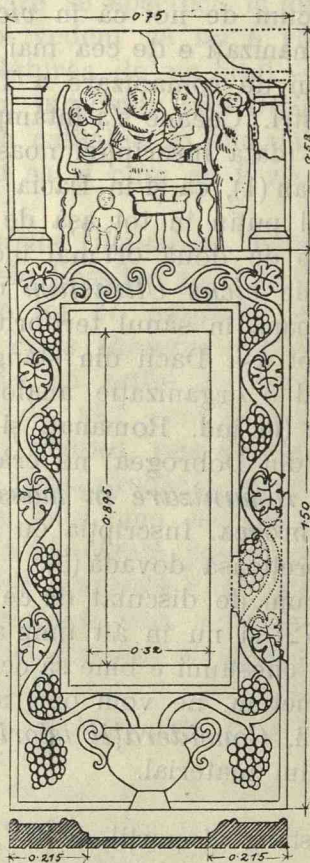

Fig. 9.

pilaștri și cuprinzând scena ospățului funebru. Partea principală a monumentului, pe o înălțime de 1.50 m., e ocupată de chenarul reliefat, lat pe ambele părți, cu tot cu profilul, de câte 0.215 m., stilizat pe motivul viței de vie care crește dintr'un vas dela bază, în sus, pe ambele laturi, cu alternarea câte unui strugure cu câte

o frunză: e ca de multe ori în monumentele dela Ulmetum luată poama coarnă ca motiv ornamental. Un al doilea chenar interior profilat încunjură direct câmpul netezit pentru săparea inscripției, înalt de 0.895 m. și lat de 0.32. Tehnica acestei părți a monumentului e destul de îngrijită, iar starea de conservare destul de bună. (Vezi fotogr. de pe pl. III, nr. 1).

Ospățul funebru reprezentat sus în cadrul arhitectonic pomenit, e, dimpotrivă, și rău lucrat și rău păstrat: unele amănunte sunt cu neputință de urmărit. Pe o κλίση cu speteaza foarte înaltă odihnesc trei figuri bogat drapate: cea din stânga se vede clar a fi o femeie, privind drept înainte, cu un copil în brațe; în mijloc o figură neclară, orientată spre stânga și ținând în mâna stângă un obiect mare oblong; la dreapta e o figură aproape total ștearsă. În fața patului, o masă cu trei picioare, stilizate în felul tradițional pe motivul labelor de carnasiere, e plină cu tot felul de alimente; la stânga pe un scăunăș, o figură în miniatură, obicinuitul sclav care servește la ospăț. La dreapta patului pe o *cathedra* așezată pe un postament, o figură—se pare feminină—cu capul aproape total distrus, întinde o mână în sus, spre personagiul care odihnește pe κλίση lângă ea. E probabil scena încoronării, cunoscută și de pe alte monumente dela noi (1).

Ospățul funebru, așa cum e redat aici, se mai întîmpină la Ulmetum încă odată. Il găsim anume în reprezentarea aproape identică (e și aici atât chenarul de struguri jos, cât și scena banchetului sus) pe stela funerară a lui *G. Iulius Sergis* și a familiei sale (2). De asemenea e frecventă reprezentarea scenei banchetului funebru cu o figură feminină alături, pe o *cathedra* înaltă, în Dacia, unde Münsterberg și Oehler (3) o găsesc deadreptul «tipică». Tot astfel și în ținutul thrac din dreapta Dunării ne mai apare de pildă și în monumentul lui *Saturninus Biti*, găsit în jud. Constanța (4), păstrat tot în Muzeul Național. De reținut e însă deosebirea esențială între reliefele cari dau lângă κλίση o femeie șezând pe un scaun mai scund și cari sunt foarte numeroase și reprezentările în genul

(1) Avem în colecția Muzeului Național de Antichități, un monument inedit de acest fel, de origine însă necunoscută, adus pe vremuri probabil din Oltenia (poate din săpăturile lui Bolliac la Celei ori la Reșca).

(2) CIL, III, 12490, acum la Muzeul Național. Singura deosebire ar fi că pe monumentul lui *Sergis* femeia care stă pe *cathedra* nu încoronează, ci e în poziție liniștită.

(3) *Jahreshefte des Oesterr. arch. Instit.* V, 1902, Beibl., p. 105.

(4) Locul de origine e necunoscut. Inscripția e inedită.

celor descrise aici mai sus, cari sunt mai rare; și acestea, la rândul lor, se împart apoi în două categorii: cele cu scena încoronării, și cele simple.

10. Pe un capac de oală, de pământ roșu bine ars, cu un diam. de 0.08 m. și o grosime de 0.01, găsit în dărâmăturile din lăuntru intrării dela poarta de NV, se află această inscripție în cerc:

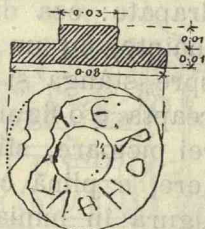

Fig. 10.

Κόρτε, βοήθη.

E cunoscuta invocație creștină, pe care o întâlnim foarte des pe monumentele și obiectele de tot felul, puse ori făcute în Orient (și în general în imperiul byzantin) începând de prin secolul al V-lea înainte (1). În *Corpus Inscriptionum Graecarum* IV (ed. de E. Curtius și A. Kirchhoff), Berlin 1877, găsim dela pag. 315 înainte o sumă de inscripții cu această invocație (8684 din Rhegium, sec. IX; 8696, făcută în Constantinopole în sec. X; 8755 pe cărămizi din zidurile Adrianopolei: Κ(ύρι)ε, βοήθει τῷ [εὐ]σεβ[ε]στάτῳ καὶ φιλοχρίστῳ βασιλεῖ ἡμῶν τῷ Μ[ι]χ[α]λῆ Κομνηνῷ τῷ Παλαιολόγῳ, deci de pe la a. 1270; 8781, — etc.; apoi, 8902 din Selymbria, 8903 din Nicaea, 8904 din Panticapaeum, și așa mai departe până la 8910, după care găsim variante ca Χρ(ιστ)έ, βοήθη (8913), din Delos, — Θ[ε]οτόκ[η]ε, βοήθη (8919) din Aphrodisias în Caria, etc.). Toate aceste inscripții sunt

(1) Cf. Kaufmann, *Handbuch der Christl. Archäologie*, p. 215 cu 214. Acestei formule îi corespunde în Apus XE IVBA (Christe iuva!), XPEADIVVA (*ibid.*, p. 215, n. 1). Kaufmann zice, p. 593, n. 2, că această *acclamatio* Κόρτε βοήθει: (specifică perioadei ost-romane) e mai ales întrebuințată la Copti. Această afirmare e exactă numai pentru timpurile mai vechi creștine, pe când mai târziu invocația respectivă e generală în tot imperiul byzantin, precum arăt, chiar aici mai jos, prin inscripțiile citate din CIG.

însă târziu. Dimpotrivă, avem dela Tomi o inscripție care nu poate fi mai târzie ca sec. VI: † Κόρις ὁ θεὸς βοήθη πόλιν ἀναγεομένην(ην). ἀμύγν (1).

Inscripția noastră nu poate fi nici ea dinainte de Iustinian, întrucât: 1° e găsită într'un strat de cultură târzie semibarbară; 2° Ulmetum are între anii 450 și 530 o întrerupere a vieții sale civilizate, quasi-orășenești: el e aproape pustiu în vremea dinaintea lui Iustinian, cum ne spune și Procopius și ne arată și descoperirile făcute la cetate, pe cari le vom coordona în *Considerațiile istorice* cu cari încheiem azi aceste comunicări (2).

Capacul de vas, de tip absolut rustic, nu e de sigur importat, ci a fost făcut aici pe loc, în vremea când Ulmetul, apărat de zidurile clădite de Iustinian putea înflori din nou și putea adăposti și diferiți cetățeni de cultură și limbă greacă, așa cum fusese cazul și mai înainte (3).

11. Tot din acelaș timp și de aceeaș origine cu capacul cu inscripția creștină este, după factură ca și după scris, un alt capac, exact de aceleași dimensiuni (diam. de 0.08, grosimea de 0.01) găsit în acelaș loc ca și primul.

Inscripția sună:

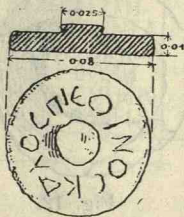

Fig. 11

πίς, οἶνος καλός: bea, vinu-i bun!

(1) *Arch.-epigr. Mitt.*, VI, 35, 76 (Tocilescu), corectat de mine în *Ist. Creșt.*, p. 63: vezi tot acolo interpretarea mea.

(2) Firește că această inscripție ar putea fi pusă în legătură și cu inscripția greacă creștină găsită la Ulmetum în prima campanie de săpături (v. *Cetatea Ulmetum*, I, p. 535 și 594) și pe care am dat-o prin a doua jumătate a sec. al V-lea. Totuș formularul creștin al inscripției pomenite nu arată a fi contemporan cu acea *acclamație* specific mai târzie de pe obiectul descris aici de noi.

(3) Cf. nota prec. și *Cetatea Ulmetum*, I, passim.

Această exclamație e ca înfeles foarte obicinuită, pe când ca formă e rară. Astfel găsim pe un *cylia* din München (CIG. 7398): Σιλανὸς τέρπων, ἡδὺς οἶνος, iar pe alte vase de acelaș fel, îndemnuri bacehice, precum sunt următoarele: χαῖρε καὶ πίει (CIG. 8096, 8097), σὺ χαῖρε καὶ πίει εὖ τοι (8101), καλῆ ἔπος πίεσθε (8095), etc. (1).

12. Pe un obiect de forma unui trunchi de con, putând fi sau o greutate, sau un dop de *hydrîa* ori de amforă, lucrat în piatră moale (2), se află săpată (vezi desemnul) crucea în forma ei byzantină cu α și ω de cele două părți. Pomenesc aici acest rest epigrafic pentrucă e de caracter adevărat istoric: tradiția monogramului creștin în formă de X este și în Răsărit foarte puternică până destul de

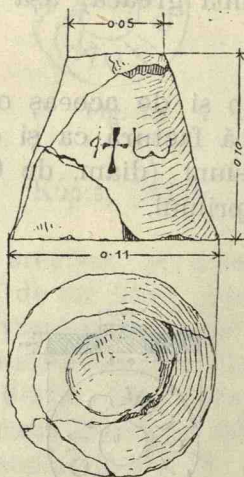

Fig. 12.

târziu: chiar pe vremea lui Iustinian se mai întrebuintează încă monogramul în chip oficial (3), alături de cruce, care devine firește simbolul generic, reprodus obicinuit pe monete și monumente dela Anastasius (491—518) înainte (4). Lămpile creștine găsite la

(1) Cf. Reinach, *Épigr. grecque*, p. 447, și mai ales observațiile din CIG. IV, p. 179, la n. 8096.

(2) Cf. descrierea în *Cetatea Ulmetum*, II 1, p. 293 și 310, n. 2 și fotogr. de pe pl. XXVIII, fig. 2, în dreapta.

(3) Cf. Kaufmann, *Christl. Archäol.*, p. 608 și n. 2.

(4) Izolat găsim crucea chiar pe monetele romano-byzantine dela Theodosius II înainte.

Ulmelum (1) au când monogramul, când crucea: acest lucru e caracteristic pentru epoca de tranziție în care ne aflăm. Firește cele cu monogramul pot fi și mai vechi decât obiectul descris aici, căci avem d. p. dela Ulmetum și lămpi din vremea păgână. În orice caz însă crucea cu litere de pe dop e cel mai de vreme din timpul lui Iustinian. În adevăr, literele apocalyptice α și ω , dacă sunt întrebuițate curent și cu monogramul și cu *crux monogrammatica* (cum e chiar la noi la Ulmetum cazul pentru inscripția cu *pedatura lanciariusum*) (2), ele aproape nu se întâlnesc cu crucea simplă (3), până la Iustinian (4) ceea ce e încă un argument pentru caracterul târziu al obiectului ce ne interesează.

13. În turnul cel mare patrulater de NV, lângă stâlpul de N, s'a găsit căzută pe dărâmături jumătatea superioară a unui altar de marmoră frumos profilat și scobit pe fața de sus în chipul unui basin lustral, stilizat pe motivul unei valve de stridie (5). Înălțimea fragmentului e de 0.61, lățimea la mijloc, 0.56, iar deasupra, pe

Fig. 13.

profil 0.68, înălțimea profilului 0.21; adâncimea altarului e egală cu lățimea. Profilul e pe toate patru laturile bine păstrat (v. fotogr. monumentului pe pl. III, fig. 2).

(1) Vezi descrierea celor cu cruce în comunicarea precedentă, *Ulmelum*, II 1, p. 311, nr. 8, iar în ce privește exemplarele cu monogram, notez aici că lampa ce se vede acolo pe pl. XXIX, fig. 2, nr. 6, are pe fundul ei monogramul creștin.

(2) Cf. și Kaufmann., *o. c.*, p. 297.

(3) Cel puțin eu nu cunosc exemple de acest fel dinainte de Iustinian.

(4) Cf. la Sabatier, *Monnaies byzantines*, pl. XVII, n. 36—38, monete de ale lui Iustinian cu acest tip: crucea între A și Ω.

(5) Cf. *Cet. Ulmetum*, II 1, p. 279 și pl. XIV, fig. 1 și 2.

Înălțimea literelor e de c. 0.043 în primul și al doilea rând, de c. 0.046 în al treilea, de c. 0.044 în al patrulea și de c. 0.041 în al cincilea și al șaselea. Ele sunt cu îngrijire săpate și chiar prezentă o oarecare eleganță în duct.

Ἀγαθῆ(ι) τόχη(ι) τὴν Σεβαστὴν Σαβεινίαν Τραγκυλλεῖαν, βουλὴ δῆμος τῆς μητροπό[λ]εως Τόμειως...

Rândul al șaselea deși rupt pe jumătatea din stânga, în parte până dincolo de mijlocul literelor, e sigur tot ca lectură. După cuvântul Τόμειως au mai urmat probabil (completez după o dedicație analoagă din Nicopolis ad Istrum) (1): ἀνέστησαν εὐτοχῶς, ὑπατεύοντος Προσίου Τερτυλλιανοῦ πρεσβέυτοῦ ἀντιστρατήγου. În vremea Tranquillinei e guvernator al Moesiei inferioare Tertullianus (2). Inscripția noastră e, firește, de pus între începutul lui 241 (data căsătoriei lui Gordianus) și Februarie-Martie 244 (data uciderii lui de către Philippus): dar între aceste două termene e posibil de fixat unul încă mai precis. Anume știm că în a. 242 Gordian pleacă împotriva Perșilor, trecând cu armata întâiu prin Moesia și Thracia, unde bate și alungă pe barbari (Goți și Carpi) cari năvăliseră acum din nou în aceste provincii, după ce viteazul guvernator al Moesiei Inferioare Tullius Menophilus, care în anii 238—241 reușise să-i țină în frâu dincolo de granițe, fusese rechemat de împărat și înlocuit cu Modestus și curând apoi cu Tertullianus (3).

Cu prilejul acestei acțiuni militare a Impăratului în Moesia, provincialii recunoscători ridicară atât lui cât și soției lui diferite monumente onorare (4). Metropola Pontului, Tomi, nu rămase mai pe jos decât celelalte: inscripția noastră ne arată cea dintâi acest lucru, care însă și altfel eră de bănuț. Cum se face totuș că dedicația Tomitanilor a ajuns la Ulmetum? Înainte de a răspunde la această întrebare trebuie să reamintesc cele spuse și cu alt prilej (5), că în turnul cel mare al cetății dela Pantelimon s'a găsit și un al doilea altar de marmoră, la fel lucrat cu cel al Tranquillinei dar nescris. Că el trebuia să cuprindă inscripția onorară a lui Gordian, e evi-

(1) *Arch.-epigr. Mitt.*, 17, 181, 28=Cagnat, IGR. I, nr. 581.

(2) Cf. Stout, *Governors of Moesia*, p. 74, nr. 121.

(3) Cf. v. Rohden la P.-W. I, 2626 și 2625 cu Stout, *o. c.*, p. 73, nr. 120.

(4) Vezi Cagnat IGR. I, p. 581 sq. și CIL. III, p. 2438 și 2643 (indices); citez din CIL. III în special 14211^a, inscripție onorară a Tranquillinei singure, pusă de garnizoana din Castellum Montanensium.

(5) *Cetatea Ulmetum*, II 1, p. 280.

dent. De ce a rămas însă nescris? Mai întâiu e din capul locului exclus că aceste două altare au fost așezate chiar în Tomi: acest oraș puternic și cu numeroși meșteri în ale săpăturii marmorei, oricât ar fi fost de amenințat de barbari în anul 238 și cei următori, nu putea lăsa nescris unul din cele două monumente gemene puse în cinstea împăratului și a împărătesei, căci pentru un lucrător harnic care avea toată partea sculpturală a altarului gata (cum e cazul aici) era o ocupație de câteva ceasuri să-i sape și inscripția. Dimpotrivă la țară, în teritoriul rural al metropolei Pontului, lucru era mai greu. Trebuia chemat lapidul din capitală, și cum erau vremurile turburi el nu putea veni și altarul rămânea nescris. Aceasta cred că e explicația faptului că unul din monumentele onorare gemene dela Ulmetum a rămas neisprăvit: ele fusese așezate de Tomitani nu în oraș, ci la țară, în unul din diferiții *vici* de pe teritoriul lor. În această ipoteză înțelegem și cum au putut ajunge cele două altare la Ulmetum. Dela Tomi era greu (și material și moral!) și chiar și fără rost, să fie duse așa de departe. Dacă le trebuia marmoră celor din Ulmetum, găseau de ajuns la Histria, care era mult mai aproape. Căci evident cele două monumente au fost aduse la cetatea noastră ca simplu material de construcție și așa au ajuns în respectiva *φρουρά* a cetății. Dimpotrivă, din vreun sat greco-roman mai apropiat, ținând de Tomi ca organizare comunală, era foarte ușor și firesc să fie aduse altarele la Ulmetum în vremea târzie când s'a clădit cetatea, și când din cauza năvălirilor slave diferiții *vici* vechi se pustiiseră cu totul și clădirile și monumentele lor doar ca material de construcție pentru nouăle cetăți byzantine de mai puteau servi.

În această direcție un alt monument, din chiar zidul cetății Ulmetum, ne ajută să răspundem deplin la întrebarea, de unde a ajuns aici altarul Tranquillinei. Ca prag la poarta mică de Sud e întrebuințat un altar votiv, pus în a. 195 pentru sănătatea lui Septimius Severus de un Aelius Aelianus, *m[a]gistratus vici Clementianescus* (vezi mai jos). Dar noi cunoaștem acest *vicus*. E centrul thraco-roman dela Caramurat, care ținea de Tomi, dar era mai apropiat de Ulmetum decât de capitala sa (1). Acest *vicus* ne este totodată cunoscut și ca un centru grecizant (2). O inscripție greacă pusă

(1) Vezi tot materialul și interpretarea lui în *Cetatea Ulmetum*, I, p. 581 sq și harta anexată; cf. și Weiss, *Die Dobrudscha im Altertum*, p. 59. Asupra numelui neexact, dat de inscripția din CIL. III, 7565, revin mai jos.

(2) Vezi *Arch.-epigr. Mitt.*, XI, 63 și XIV 29; pietre funerare grecești ale unor persoane cu nume romane.

oficial de Tomitani nu poate fi deci decât ceva foarte firesc în acest loc, pe când aiurea, de jur împrejurul Ulmetului, ar fi fost mai greu de admis. Cum a fost acum adusă dela Caramurat acea *ara* latină din poarta de S, tot așa au putut fi transportate și cele două altare de marmoră la Ulmetum, spre a servi la clădirea cetății: materialul a fost cules de unde s'a putut mai repede și cât mai mult.

Pentru *vicus Clementianum* e firește de mare interes inscripția Tranquillinei și altarul nescris al lui Gordianus. El ne arată că după furtuna gotico-carpică din a. 238 și cei următori, abătută asupra Moesiei Inferioare, acest *vicus* a rămas în părăsire. Nu s'a găsit nimeni nici să isprăvească, nici să utilizeze în alt chip pentru sine prețioasele bucăți de marmoră rămase acolo. Și au trebuit să vie soldații byzantini să clădească Ulmetum, pentru ca să le ia de unde fuseseră uitate și să le aducă în noua lor cetate. Că lucrurile stau astfel, și altarele n'au fost cumva aduse la Ulmetum de locuitorii mai vechi ai lui, din sec. III—V, ne arată tocmai împrejurarea că ele au rămas neatinse, pe când alte pietre scrise, de aici de pe loc, au fost mereu prefăcute de nouăle generații pentru trebuințele lor, martelându-se vechile inscripții și săpându-se altele, ca de pildă în cazul lui Aurelius Sisinus (mai sus, nr. 3), care e al treilea dedicant „*de suo*“ (!) al respectivului «său» monument.

14. Pe latura interioară a turnului de V dela poarta de SV, la c. 1.50 m. de intrarea în turn, s'a găsit în dărâmături un fragment

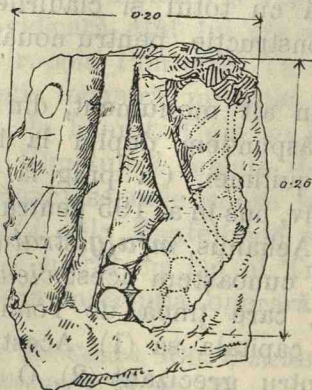

Fig. 14.

de calcar conchyliar, lucrat ca monument, înalt de c. 0.26, lat de c. 0.20 și gros de c. 0.20 pe profil și de c. 0.18 pe nivelul inte-

rior. După ce mai recunoaştem pe faţa sculptată (vezi desennul din fig. 14 şi fot. de pe pl. IV, nr. 1), avem înaintea noastră o parte foarte mică dintr'o stelă funerară împodobită cu un chenar stilizat pe cunoscutul motiv al viţei de vie cu struguri alternând cu frunze. Din partea scrisă ni s'au păstrat numai ultimele litere din patru rânduri: un O, un T, un V şi alt V. Înălţimea literelor e de c. 0.04 m. afară de O, care potrivit manierei târzii e mai mic, de c. 0.03 m. Caracterul literelor e atât ca duct cât şi ca tehnică decadent: ele sunt mai mult sgâriate decât săpate. De asemenea şi relieful de pe chenarul profilat e primitiv. Toate aceste constatări ne îndeamnă astfel să credem, că monumentul trebuie să fie din secolul al treilea — în cel mai bun caz, — dacă nu cumva avem şi aici de-a face cu o inscripţie încă mai târzie, pusă pe o stelă mai veche, deteriorată, şi deci, ca în alte cazuri, avem propriu zis două epoci, cel puţin, de deosebit, cea a chenarului şi cea a scrisului.

15. La încheierea pilastrului de S al porţii de SV cu laturea interioară a turnului de poartă despre S, servind ca treaptă de soclu

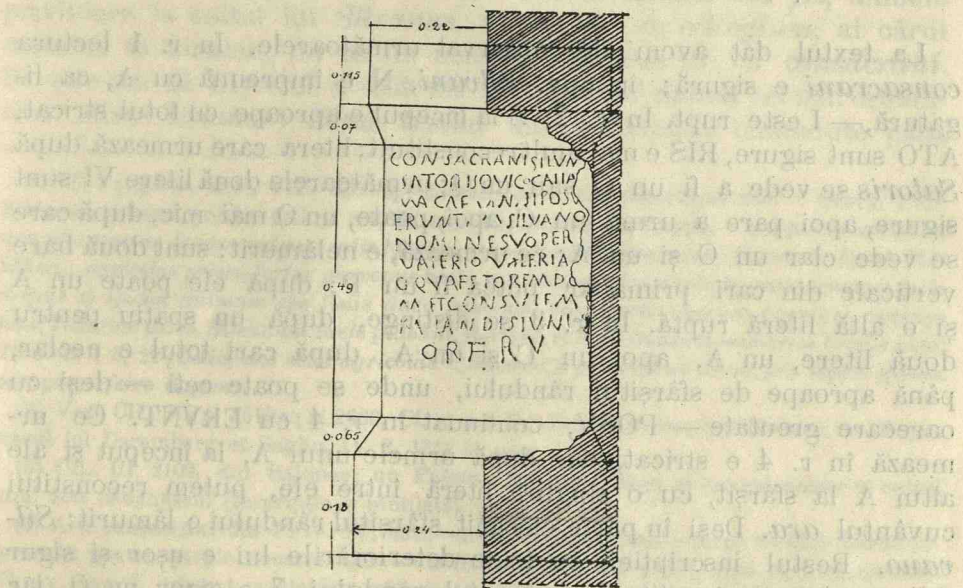

Fig. 15.

la zidul care se coboară aici odată cu nivelul terenului înspre Sud e incastrat cu faţa scrisă în sus, pe frontul interior al turnului,

un altar de calcar gălbui, cu caracter nisipos, având dimensiunile următoare: înălțimea 0.92 (din cari 0.245 înălțimea bazei, 0.185 înălțimea profilului de coronament și 0.49 înălțimea trunchiului); lățimea la mijloc de 0.40, iar la nivelul profilelor (prinse pe dreapta adânc în beton) de c. 0.46 sus și c. 0.48 jos (adâncimea profilelor fiind de 0.03 sus și de 0.04 jos); grosimea, la mijloc 0.36, la profile de c. 0.42. Toate profilele sunt păstrate. Ele sunt foarte simplu tăiate, având doară pe fața cu inscripția, cel de sus un ornament simplu linear, de forma unui pseudo-acroteriu.

Inscripția e destul de neglijent săpată; starea ei de conservare e însă lamentabilă. Două rânduri sunt aproape total distruse, așa că nu se mai înțelege aproape nimic din ele. Înălțimea literelor e de 0.02—0.03, afară de ultimul rând care e scris cu litere de 0.04—0.05. Litera O e de obicei mai mică.

Putem descifra acestea: *Consacrani Silvan[i] Sato[r]/i[s] OVI-C/CAIIA//ACAF /// N // II posuerunt [ar]a Silvano nomine suo per Valerio Valeria[n]o quae[s]tor[e]m D[o]met(ium) Consulem, kalandis Iuni[s], Orf(ito) Ru(fo) cos.*

La textul dat avem de observat următoarele. În r. 1 lectura *consacrani* e sigură; în cuv. *Silvani*, N e împreună cu A, ca ligatură,— I este rupt. În r. 2, S la început e aproape cu totul stricat, ATO sunt sigure, RIS e mai multreconstituit; litera care urmează după *Satoris* se vede a fi un O sau un Q; următoarele două litere VI sunt sigure, apoi pare a urma un C, apoi, poate, un O mai mic, după care se vede clar un C și un A; ce urmează, e nelămurit: sunt două bare verticale din cari prima ar putea fi un P; după ele poate un A și o altă literă ruptă. În r. 3 se distinge, după un spațiu pentru două litere, un A, apoi un C și un A, după cari totul e neclar, până aproape de sfârșitul rândului, unde se poate ceti — deși cu oarecare greutate — POSV, continuat în r. 4 cu ERVNT. Ce urmează în r. 4 e stricat, dar după urmele unui A, la început și ale altui A la sfârșit, cu o singură literă între ele, putem reconstitui cuvântul *ara*. Deși în parte ciocănit, sfârșitul rândului e lămurit: *Silvano*. Restul inscripției, cu toate deteriorările lui e ușor și sigur de reconstituit și cetit. La sfârșitul rândului 7 e sigur un O, iar în r. 9, după cât se poate vedea, a patra literă dela început e un A iar nu E (*kalandis*).

Ce a fost în partea distrusă din r. 2 și 3 n'am putut până acum

restaură. Probabil a fost arătată ca de obicei în inscripțiile votive cauza dedicației; din ce ni s'a păstrat nu putem însă reconstitui nici una din formulele cunoscute. (Mai greu de admis în această lacună e o eventuală determinare a localității, sau localităților, unde domiciliu respectivii *consacrani*; dar, firește, surprinderi sunt multe în epigrafe; de ce n'ar fi și aici una? Deocamdată nu fac însă nici o propunere de restaurare a textului stricat).

Cuprinsul inscripției e cu totul nou.

Mai întâiu un *Silvanus Sator*, deși posibil prin chiar caracterul originar al zeului (1), nu eră până azi documentat prin nici o inscripție. Epitetul cel mai obicinuit al zeului în Illyricum e cel de *Domesticus*, iar în al doilea rând cel de *Silvester* (2). Tot nouă e și denumirea adoranților organizați în colegiu, cu titlul de *consacrani*. O singură inscripție în întreg Illyricul (3) constituia până acum tot materialul de documentare a acestei denumiri pentru tovarășii de cult ai aceleiaș divinități, în ținutul illyro-thrac, unde Wissowa o crede tot așa de caracteristică, precum e în Gallia și Britannia la Celți (4). Săpăturile dela Ulmetum ne dau dintr'odată încă două: pe cea de față și încă una pe care o vom cerceta îndată mai jos, ambele privitoare la cultul lui *Silvanus*, adorat de un *collegium*, ai cărui membri se numiau, nu ca de obicei, *cultores* (5), ci *consacrani*. Se știe azi că Illyricul a fost din tot imperiul ținutul cel mai credincios întru *Silvanus*: două treimi din inscripțiile cunoscute până

(1) Cf. Vergilius, *Aen.*, VIII, 600 sq.: *Silvano arborum pecorisque deo*, — *Georg.* I 20: *Silvanus* invocat printre zeii și zeițele, *studium quibus arva tueri*, — *quique novas alitis non ullo semine fruges, quique satis largum caelo demittitis imbrem*; Horatius, *Epist.* II 1, 139 sq.: *agricolae prisca, fortes parvoque beati, condita post frumenta levantes tempore festo corpus et ipsum animum spe finis dura ferentem, cum sociis operum, pueris et coniuge fida, Tellurem porco, Silvanum lacte piabant, floribus et vino Genium memorem brevis aevi*; Tibullus I 5, 27 [*Delia*] *deo sciet agricolae <Silvano> pro vitibus uvam, pro segete spicas, pro grege ferre dapem*.

(2) Vezi CIL. III, p. 2519sq și 2666. Cf. și art. lui J.-A. Hild despre *Silvanus*, în Dicționarul lui Daremberg et Saglio, IV 2, 1341 și urm.

(3) CIL. III, 2109, din Saloniae: un *Fulvius Hermes collega et consacranus* în cultul unui zeu necunoscut (inscripția e mutilată).

(4) Art. *consacrani* din P.-W. IV, 889, — unde Wissowa mai citează ca text literar interesant pentru părțile noastre, știrea din *Hist. Aug. Gord.* 14, 1, după care Maximinus Thrax s'ar fi adresat soldaților săi cu vorbele: *sacratii commilitones, immo mei consecranei*.

(5) Cf. în CIL. III, p. 2554 și urm.: *cultores: Genii..., Herculis, Dianae, Iovis, Mercurii*, etc. și în special CIL. III, nr. 633 din Philippi: *cultores (sodales) collegii Silvani*, având în fruntea lor un *pater*, un *aedilis* și un *sacerdos*.

acum cu privire la acest zeu în întreaga lume romană, sunt din părțile Dunărei și ale Balcanilor (1). Pentru Ulmetum e caracteristic faptul că cultul lui *Silvanus* e așa de mult răspândit aici, încât există un întreg *collegium* de *consacrani*, organizat complet (vezi mai jos), cari în calitatea lor cea mai importantă, de coloni, agricultori, îl adoră pe zeu ca *Silvanus Sator*, iar nu ca *Domesticus* ori *Silvester*. Care să fie cauza acestei răspândiri neobicinuite și specifice a cultului lui *Silvanus*? Cred că prezența Bessilor la Ulmetum are a fi socotită ca unul dintre principalele motive. În adevăr nu poate fi indiferent faptul că în patria Bessilor, la Philippi, *Silvanus* ne apare ca un zeu foarte răspândit și membrii unui colegiu de *cultores* (*sodales*) îi ridică templu, îi pun statui de bronz, îi împodobesc și măresc în tot chipul sanctuarul și îl leagă și de credința lor în viața viitoare și de pomenirea lor după moarte. Inscricțiunile din Philippi, cari ne atestă acest lucru, pomenesc numai *sodales* cu nume romane ori greco-romane. Dar împreună cu *Silvanus*, la un loc cu el, e adorat și *Liber (Pater)* (2), pe care sub numele de *Liber Pater Tasibastenus* îl găsim tot aici în Philippi ca fiind pentru Bessii romanizați și poporul de rând roman (sclavi) (3), zeul prin excelență ocrotitor al celor trecuți din această viață: un *thiasus* (ori mai multe) (4) al acestui zeu are grija ca la *Rosalia* (5) să se facă praznice la mormintele acelor *collegae-cultores*, cari au intrat în lumea vecinic liniștită, pentru odihna sufletelor lor.

Nu cred deci că e o simplă întâmplare, dacă în Philippi și în Ulmetum, unde avem *cives Romani* și *Bessi*, conlocuind în strânsă înrăurire reciprocă, ne apare *Silvanus* ca deopotrivă de precumpănit printre ceilalți zei. Dacă și *collegium consacranorum* dela Ulmetum e *funeraticium*, ca acela al sodalilor din Philippi, e o întrebare, la care nu putem răspunde cu o precizare textuală, ca în cazul acestora din urmă (6), dar putem da o lămurire aproape tot așa de sigură. Scopul principal al oricărui *collegium* antic *ocrotit de un zeu*, e tocmai asigurarea după moarte a unei pioase amintiri

(1) Cf art. cit. al lui Hild, p. 1344, col. II.

(2) CIL. III, 633, I 17: *item sigillum marmurium Liberi*, dăruit de Paccius Mercuriales (*cultor Silvani*), care *at templum (Silvani) aedificandum cum filis et liberto donavit X L.*

(3) CIL. III, 703, 704 și 707.

(4) Inscricțiunile 703 și 704 zic: *donavit thiasis Liberi patris Tasibasteni. . .*

(5) Cf. pentru *Rosalia* în Thracia și Moesia, cele spuse de mine și materialul dat în *Contrib. epigr. la Ist. Creșt. daco-rom.*, p. 112 și urm.

(6) Cf. CIL. III 633 I 2, 3: *item vivus X I mortis causae sui remisit.*

și a unui cult funebru statornic la mormântul răposatului. *Consecrari*-i dela Ulmetum nu puteau face excepție dela această regulă generală. De altă parte știm că și la Philippi, și la Tomi și la Histria pomenirea morților se făcea la *Rosalia*, sărbătoarea italică a începutului verii (1), adoptată și de Thracii, în special de Bessii romanizați, în legătură cu sărbătorirea lui Dionysos-Liber Pater și a celorlalți zei agresti, în această epocă a anului.

Sărbătoarea lui *Silvanus Sator* la Ulmetum trebuia deci să fie contemporană și identică cu *Rosalia*. Această concluzie ne este confirmată deplin de inscripții. În adevăr cele două dedicații făcute de *consecrari Silvani* la Ulmetum cad, una (cea de față) la 1 Iunie și cealaltă (vezi mai jos) la 5 Iunie (*kalandis Iunis* și *die nonarum Iuniaro*).

De altă parte vedem că la Tomi Rosaliile se sărbătoriau la 9 Iunie (*posuerunt . . . V idus Iunias ob [d]ie Rosaliorum*) (2), iar chiar lângă Ulmetum în *vicus Cereris* și în ceilalți *vici* din *regio Histriae*, Rosaliile se celebrau între 30 Maiu și 13 Iunie (3), adică tocmai timpul inscripțiilor lui *Silvanus* la Ulmetum.

Contemporaneitatea și chiar identitatea sărbătorilor lui *Silvanus* cu Rosaliile nu e însă ceva specific provincial, ci se întîmpină și în Italia. O inscripție găsită lângă Caposele pe valea Silarului de sus, în Lucania, ne arată clar acest lucru. Monumentul fiind de cel mai mare interes și pentru organizarea colegiilor lui *Silvanus* la țară, citez în întregime cuprinsul lui (4):

Silvano sacrum voto suscepto pro salute Domitiani Augusti nostri. L. Domitius Phaon ad cultum tutelamque et sacrificia in omne tempus posterum iis, qui in collegio Silvani hodie essent quique postea subissent, fundum Iunianum et Lollianum et Percennianum et Statuleianum suos cum suis villis finibusque attribuit, sancitque uti ex reditu eorum fundorum qui supra

(1) Cf. mai sus p. 51, nota 4 și Tomaschek, *Ueber Brumalia und Rosalia nebst Bemerkungen über den bessischen Volksstamm* în *Sitzb. d. Wiener Akad. d. Wiss., phil.-hist. Cl.* LX, 1868, p. 368 sq., de interpretările căruia eu însă mă îndepărtez; v. și *Ist. Creșt., t. c.*

(2) CIL. III, 7576.

(3) CIL. III, 7526 a (transcriu fără semnele de restaurare și completare, care e sigură): *...dianes optime meae titulum posuimus nos viventes; ipsi Rosalia confrequentavimus positum . . . idus Iunias . . . ; 7526 b . . . titulum confrequentetis III kalendas Iunias per magistris qui tunc erunt. Eadem condicione do vico Cereris denarios LXXV ut faciant pridie kalendas Iunias hoc loco. Quod si qui ex eis vicis non fecerint, ab die iubeo at eos reverti, qui perseverent facere.*

(4) CIL. X, 444.

scripti sunt, k. Ianu., III idus Febr. Domitiae Augusti nostri natale, et V k. Iulias dedicatione Silvani, et XII k. Iulias rosalibus, et IX k. Novembr. natale Domitiani Augusti nostri, sacrum in re praesenti fieret, convenirentque ii qui in collegio essent ad epulandum, curantibus sui cuiusque anni magistris...(1). Praeterea locus, sive ea pars agri silvaeque est, in vivario, quae cippis positis circa Silvanum determinata est, Silvano cedit, et via aditus ad Silvanum per fundum Quaesicianum omnibus patebit. Lignis quoque et ex fundo Galliciano et aqua sacrifici causa et de vivario promiscue licebit uti. Haec sic dari fieri praestari sine dolo malo iussit permisitque L. Domitius Phaon, cuius omnis locus fuit.

Colegiul lui Silvanus dela Ulmetum pune în plenul său zeului această *ara*, pe care o descriem acum: *consacrani. . . . posuerunt ara* (2) *nomine suo*, — dar ca de obicei un magistrat al colegiului execută de fapt voința corporației: *per Valerio Valeriano* (3) *quaestorem*. Că aici avem citat un *quaestor* iar nu ca de obicei un *magister*, ca îndeplinitor al dedicației, nu e ceva anomal: avem și alte inscripții unde *quaestores* iar nu *magistri* apar ca reprezentanți ai colegiului (4); totuș ele sunt foarte rare, astfel că în orice caz și acest amănunt al inscripției noastre e excepțional; în tot Illyricul și Răsăritul latin nu mai avem decât un singur exemplu exact la fel în Dacia (5).

Literele cari urmează în inscripție după cuvântul *quaestorem*, DOMETCONSVLEM, n'am crezut că le pot altfel înțelege decât ca un nume de persoană: *Domet(ium) Consulem*. De luat cuvântul *Consul* ca nume comun: *consul*, în sensul obicinuit, mi s'a părut că nici vorbă nu poate fi. Și tot astfel n'am putut o clipă ceti DOMET ca *Dom(ini) et*, completând *per Valerio Valeriano quaestorem Domini et consulem*: o atare cetire, în împrejurările locale date, ar

(1) Las afară asigurarea că darul e dat cu inima curată, intrucât dedicația se face chiar pentru împărat și deci donatorul nu se poate gândi să-și iea vorba înapoi.

(2) In loc de *aram*; fenomen comun.

(3) Altă particularitate obicinuită de latină vulgară: *per* cu ablativul.

(4) Cf. CIL. III, 7807 un *collegium* din Apulum (Dacia): *Prosmoni (sodales) fecerunt per . . . (II) quaestores*; cf. CIL. X, 825 (Pompeii): *L. Staius Faustus pro signo quod e lege Fortunae Augustae ministrorum ponere debebat referente Q. Pompeio Amethysto quaestore basis duas marmorias decreverunt pro signo poniret* (din a. 45 d. Hr.), etc.

(5) CIL. III, 7807 mai sus citat. In toate celelalte cazuri unde găsim pomeniți și *quaestores* ei apar nu singuri, ci împreună cu alți principali collegiorum: *pater, magister, comagister, praefecti, patres*, etc. (CIL. III, p. 2556 cu 2254 și urm.).

fi fost absurdă. Totuș nu-mi ascund că și lectura dată de mine ca definitivă *Dometium Consulem* prezintă oarecari dificultăți. Numele gentil e, chiar în această ortografie, *Dometius*, comun (1). Dar cognomele e — oarecum — neauzit. Din fericire avem doi cetățeni romani din Praeneste în Latium, deci chiar lângă Roma, cari se numesc *Consularis*: un L. Sarioenus Naevius Fastus Consularis (2) și un M. Barbius Fastus Consularis (3). Cum s'au chemat aceștia *Consularis* puteă, cred, fără supărare, să se cheme și *Dometius* din Ulmetum, *Consul*.

Ultimele două rânduri ale inscripției ne arată data închinării monumentului: 1 Iunie 178. Data de lună nu e indiferentă. Dedicățiile se făceau în totdeauna la ocazii solemne. Am arătat mai sus că ea stă în legătură cu sărbătoarea anuală a zeului Silvanus și a Rosaliilor. Cu prilejul descrierii celuilalt monument dela Ulmetum, pomenind pe Silvanus, voi reveni și cu alte amănunte.

16. În intrarea turnului de S al porții de SV, pus ca placaj la ușorul din dreapta (cum privești din turn spre cetate), jos în rândul de pietre de deasupra soclului, chiar la colțul dinspre interiorul turnului, se află un altar votiv de piatră de nisip, așezat culcat cu fața la aer. Profilul de sus al acestei *ara* e total rupt; profilul de jos e ciocănit, așa că nu se mai înțelege nimic din el. Inscripția e însă aproape complet salvată.

Înălțimea fragmentului e de c. 0.89, lățimea de c. 0.47, adâncimea de c. 0.47. Înălțimea literelor variază: în primul rând e de 0.025—0.030, în r. 2—10 e de 0.030—0.035, în r. 11 de c. 0.02, iar în r. 12 de c. 0.015. Piatra a fost foarte primitiv prelucrată înainte de a fi scrisă: jos pe stânga are o spărtură care a făcut imposibilă continuarea inscripției în acest loc: rândul 9 din dreptul acestei găuri e aproape numai pe jumătate cât rândul de deasupra și cel dedesubt. Literele sunt și ele rău desemnate și rău săpate. Caracteristice sunt în special: un fel de λ pentru L, un fel de ζ pentru G. Ligaturi avem foarte puține: în r. 4 V cu R și poate E cu R (piatra e în acest loc ciocănită așa că nu se observă bine literele), în r. 5 V cu A, în r. 7 M cu E. Deteriorări mai grave ale textului avem în r. 4 și 5, iar rândul ultim e aproape total distrus.

(1) Cf. CIL. III, ind., p. 2349.

(2) CIL. XIV, 2867.

(3) CIL. XIV, 2921.

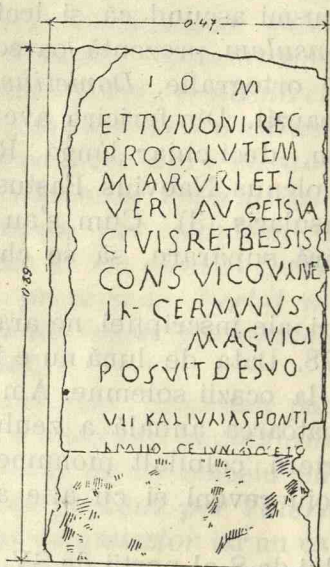

Fig. 16.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et Iunoni Reg(iuae) pro salutem M(arci) Aur(eli) V(e)ri et L(ucii) Veri Aug(usti) et sua civis R(omani) et Bessis cons(istentes) vico Ulme(to). Fl(avius) Germanus mag(ister) vici posuit de suo VII kal(endas) Iulias Ponti]o] La]eli]a]n]o] [C]e]sen]ni]o] [Sospite co(n)s(ulibus)].

Din punctul de vedere al limbii nu sunt decât tot lucruri comune: *pro salutem... et sua, civis (-es) et Bessis (sic)*. De asemenea divinitățile adorate sunt cele obicnuite, oficiale, precum am arătat și mai sus, comune pe altarele votive din Dobrogea.

Mai interesante sunt numele împăraților: Marcus Aurelius e numit încă cu numele pe care-l purtă când eră numai *Caesar*, pe când fratele său e numit corect cu adevăratul său nume imperial, ce-i dreptul foarte prescurtat. Inscricția fiind de abia din anul 163 înțelegem de ce s'a întâmplat aceasta. Provincialii erau totdeauna în urmă cu obiceiurile și informațiile dela centru. Pe Marcus Aurelius îl cunoșteau de o mulțime de vreme ca tovarăș de domnie al lui Pius, purtând un nume bine fixat pe care ei înțelegeau să-l păstreze mereu (1). Pe fratele său aproape nu-l știau; deabia

(1) Vezi inscripțiile puse de provinciali lui Marcus *Caesar*, culese de mine în *M. Aurelius Verus Caesar și L. Aurelius Commodus*, București 1909, p. 44 sqq., cu notele.

acum ca împărat îl cunosc; ei îi dau numele exact ce li se comunicase dela Roma (firește împreună și cu noul nume al lui Marcus Aurelius, pe care însă ei nu găseau de cuviință a-l întrebuința și practic, fiind prea deprinși cu celalalt). În adevăr atât la Ulmetum cât și la Capidava, Marcus Aurelius apare în inscripții ca *Caesar* împreună cu tatăl său Pius și în special la Ulmetum tocmai într'o inscripție pusă de același *collegium* de *cives Romani et Bessi*, ca și în cazul de față (1). Totuș o atare numire neexactă a împăratului Marcus în al treilea an al domniei sale e ceva cu totul excepțional în inscripții și eu nu cunosc un al doilea caz. Explicarea acestei anomalii aș fi inclinat s'o caut în faptul că probabil aceasta eră prima inscripție pusă la Ulmetum noilor împărați și ca atare i-au greșit textul neavând încă obicinuița nouălor nume ale împăraților.

Pe *cives Romani et Bessi consistentes vico Ulmeto* îi cunoaștem din inscripția mai veche, din a. 140, publicată în CIL. III, 14214²⁶. Interesant e că ei continuă și sub Marcus a forma un *collegium* de două *nationes* egal îndreptățite, deși, firește, în aceeași formă culturală, romană. Inscripția lui Martius Philo, *magister vici Ultinsium*, cercetată mai sus sub nr. 8, ne explică de ce avem mereu pe Bessi deosebiți și independenți de Romani. Ei alcătuiesc aici o masă compactă de coloniști—cu *vici* numai de Bessi, ca *vicus Ultinsium*—și cu toate că primesc cultura romană, ei nu se pot identifica cu Romanii atâta vreme cât mai există deosebirea între *cives Romani* și *peregrini*. Avem deci aceeași situație ca în Gallia, unde alătura de *cives Romani*, găsim tot ca populație trecută la Romanism (ca și Bessii noștri) *cives Treveri*, *cives Mediomatrici*, *cives Nervii*, *Viromandui*, *Remi*, etc., *cives Sequani* (cari se mai numesc și *natione Sequani*, atunci când întâmplător sunt *cives* în altă parte, de pildă: *natione Sequanus*, *civis Lugudunensis*), etc. (2). Firește, în mai toate aceste cazuri *civis* e un sinonim pentru *natio* (3): nu rămâne însă mai puțin caracteristic faptul că diferitele *civitates* gallice, ca și diferitele clanuri thrace, capătă față de Ro-

(1) Vezi la mine în *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, An. Ac. Rom. XXXV, Mem. Sect. Ist., p. 471 sq. și notele, inscripțiile respective, pentru întâia dată publicate, ori cu lectura corectată față de CIL. III.

(2) Vezi tot materialul în cartea mea *Die Nationalität der Kaufleute im Röm. Kaiserreiche*, p. 53 sqq.

(3) *Ibid.* p. 54 și urm.: *natione Sequanus* = *civis Sequanus*; *natione Biturix* = *civis Biturix* = *ex civitate Biturigum*.

manii adevărați un fel de poziție coordonată, ca *cives* de altă *natio*, deci pot alcătui *collegia*, ca la noi în Ulmetum *cives Romani et Bessi*, până destul de târziu în lăuntru vremii de intensă romanitate, sub Marcus Aurelius și fără îndoială, chiar până la Caracalla.

Ca *magister vici* avem în inscripția noastră pe un *Flavius Germanus*. Familia *Flavia* e cunoscută în Ulmetum. Am cercetat mai sus un alt monument al aceleiaș familii cuprinzând în aceeaș dedicație—refăcută—două generații ale familiei, destul de îndepărtate una de alta (v. mai sus sub nr. 6 mon. lui *Flavius Severus*). Cognumele *Germanus* e iarăș des întrebuițat la Dunărea de jos (1).

În ce privește data monumentului, ea, cum am spus, e clară numai în primul rând: *VII kal(endas) Iulias Ponti, o/*, pe când al doilea rând cu cognumele primului consul și cele două nume ale celui de-al doilea e cu totul neclar. Totuș resturile de litere din rândul al doilea nu permit altă lectură decât *Pontio Laeliano Cesennio Sospite consulibus*. În adevăr, cine ar vrea să cetească în primul rând în loc de PONTI, POMPE, spre a completa *Pompeio Macrino*, și deci pentru al doilea consul *Iuventio Celso* (a. 164) (2), nu găsește în literele ce se mai păstrează în al doilea rând nici un punct de sprijin (v. fot. de pe pl. IV nr. 3). Data monumentului e deci 25 Iunie 163.

17. Ca prag la poarta mică de S, pe partea din afară a intrării, e incastrat cu fața în sus un altar votiv de calcar bun, compact (3); profilul din față a fost distrus atât sus cât și jos, pe cele două fețe laterale însă a rămas. Înălțimea totală a altarului e de 1.04 m., înălțimea profilelor e de 0.12+0.09 la bază și de tot atât la coronament. Profilele proeminează față de trunchiul altarului cu 0.04. Astfel lățimea altarului care la mijloc e de 0.45, e la nivelul profilelor de 0.53 m. Adâncimea altarului e de c. 0.42 la nivelul inscripției (piatra e încă încheiată în mortar la partea de jos), iar la nivelul profilelor va fi fost de c. 0.50 (dacă a avut profil și pe postica),

(1) CIL. III, 633 (mai mulți, în Philippi), 865 și 870 (Napoca), 916 (Potaissa), 6178 și 6179 (mai mulți, în Troesmis), 7441 (Novae), 7449 (Regio Montanensium), 7484 (un *duumvir aedilis* în Tropaeum Traiani), etc.

(2) Căci de consulii din a. 169 nu poate fi vorba (*Pompeio Senecione, Coelio Apollinare*), întrucât la 25 Iunie când e pusă inscripția noastră, care pomenește și pe Lucius Verus, acesta eră trecut la cele eterne încă cu aproape cinci luni înainte (începând la 25 Februarie 169).

(3) Vezi planul acestei porți în *Ulmetum*, II 1, p. 261, și cf. tot acolo fot. de pe planșa V, nr. 1, unde se vede foarte bine poziția ocupată de altar în poartă.

sau de c. o. 46 (dacă a avut profil numai pe antea). Literele sunt foarte urite și neglijent săpate. Înălțimea lor variază între 0.025 și 0.045 chiar în acelaș rând și cuvânt (d. p. rândul 6: GIS-TRATVS: G e înalt de 0.045, iar al doilea T numai de 0.025. Ca particularități de ortografie întâlnim un Ī (în r. 6, la cuvântul *magistratus*) un fel de G în loc de S în r. 1, un Λ grec în loc de L (probabil din scăpare de vedere, lapidul fiind Grec), în r. 2, și un □ special, în r. 8, întrebuițat singur față de C, care e pretutindeni folosit în inscripție (deci probabil tot un grecism). Apoi avem aproape regulat Y în loc de V, tot ca o influență greacă. Spațiile dintre litere sunt neegale; tot așa și spațiile dintre rânduri. Ultimele două rânduri sunt scrise cu litere ceva mai mici și mai dese decât în celelalte. Lungimea rândurilor este neegală. Litera A e când completă când ca un Λ. S e de obicei înclinat tare. O este suprimat în diferite cuvinte ca prescurtare epigrafică, chiar în mijlocul vorbeii, ca de pildă în r. 9, PSVIT.

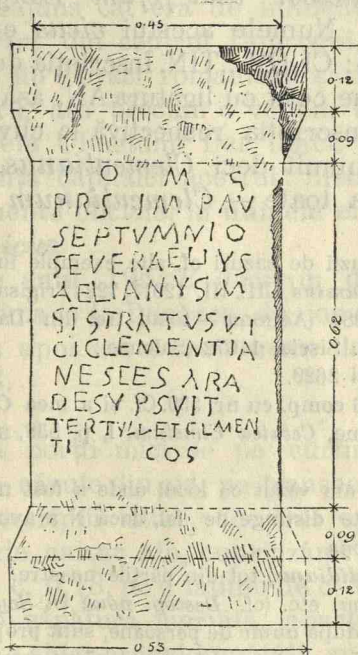

Fig. 17.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) s(acrum) pr(o) s(alute) Imp(eratori)

Lu(cio) Septumnio Sever(o) Aelius Aelianus m[a]gistratus vici Clementianescus ara(m) de su(o) p(o)suit Tertull(o) et Cl(e)menti co(n)s(ulibus).

Mai întâiu ca observație gramaticală avem de notat în r. 3 dativul în locul genetivului (1) și în r. 11 ablativul în *i* la cuvântul *Clementi*. Ca lexic, avem forma *Septumnus* din *Septimius* (2), probabil născută prin analogia cu *Volumnius* (3), ori alte nume de acelaș fel; *magistratus* în loc de *magister*, un greco-romanism cunoscut și dintr'o altă inscripție dela Urluia, lângă Tropaeum Traiani: (un nume neclar) $\mu\alpha\gamma\acute{\iota}\sigma\tau\alpha\tau\omicron\varsigma \acute{\alpha}\nu\acute{\epsilon}\sigma\tau\eta\sigma[\epsilon] \tau\acute{\omicron}\nu \theta\epsilon[.]\nu\dots$ (4) — deci, foarte probabil, tot un *magister vici*; în sfârșit *Clementianescus* în loc de *Clementianensis*.

În privința cuprinsului inscripției avem de observat următoarele. *Vicus Clementianensis* ne erà cunoscut și printr'o altă inscripție găsită la Caramurat, azi în Muzeul Național, și care sună astfel: *[C]astus Mucap[o]ri a vico Clem[en]tin(o) vixit annis [...]/VI Sedida Reti[...]/tis ucissor una [c]um Longino et [M?]artia et Valerio [filiis...]* (5). Numele acestui *vicus* erà scris în inscripția dela Caramurat astfel: CLEM...TIN. Inscriptia dela Ulmetum ne arată că N dela urmă trebue cetit cu ligatura AN, așa precum avem de fapt această ligatură în inscripția respectivă la cuvântul *una* (6). *Vicus* dela Caramurat s'a numit deci *Clementianus* (7), *Clementiana* (8) ori — mai probabil ca toate — *Clementianum* (9).

(1) Pentru astfel de confuzii de cazuri cf. alte exemple în CIL. III, p. 2575.

(2) V. pentru forma *Septimius* CIL. III, 12014, 722 (Trigisamum-Noricum), 2723 (Delminium), 2811 (Scardona), 2984 (Aenona) — toate trei din Dalmația—4080 (și *Septimia*) Poetovio, 3992 (*Septimia*): Siscia, 14672 (Salonae).

(3) Cf. CIL. III, p. 2377 și 2629.

(4) Čagnat IGR. I nr. 596 comp. cu nr. 599. Cf. și a mea *Cetatea Tropaeum*, p. 54, iar pentru alte greco-romanisme, *Cetatea Ulmetum*, I, p. 538, n. 1.

(5) CIL. III, 7565.

(6) Controlând pe piatră am văzut că locul unde a fost numele vicului e așa de ciocănit încât nu se mai poate distinge de fel, dacă N a avut ori nu ligatură cu un A.

(7) În acord cu vorba *vicus*.

(8) Ca *Gratiana* ori *Candidiana*, tot din părțile noastre.

(9) Ca de pildă *Cassianum*, etc. (cf. *Descop. nouă în Scythia Minor, I. c.*, p. 537). — Toate aceste nume de *vici*, după nume de persoane, sunt propriu zis nume de *praedia* sau de *fundi*, moșii, ale cutărui proprietar, rămase apoi ca nume proprii invariabile ale însăș așezării de pe moșie (cf. mai sus sub nr. 15, inscripția din CIL. X, 444: o sumă de nume de *fundi*). După cum s'a gândit dară cinevã la *praedium* ori la *fundus*, i-a zis și respectivului *vicus* dela Caramurat *Clementianum* ori *Clementianus*: mai probabil cred cu neutrul.

Două inscripții grecești din acest *vicus* ne arată că el eră influențat de Grecii din Tomi în așa măsură, încât chiar Romanii de aici întrebuințau limba greacă pentru nevoile lor. Una sună: Γ. Πόντιος Λικιννιανός Γ. Ποντίο Φοιβιανός (*sic*) καὶ Γ. Ποντίο Μαρκιανός (*sic*) τοῖς ἀδελφοῖς τὸ μνημεῖον ἐποίησεν μνήμης χάριν (1), — iar cealaltă Ἰουλία Ἐ... ζῶσα ἐαυτῆι καὶ... (2). Am arătat de altă parte mai sus, sub nr. 13, că inscripția onorară pusă Tranquillinei de senatul și poporul din Tomi prin a. 242 și găsită în *castellum civitatis* dela Ulmetum n'a putut fi adusă aici decât tot din *Clementianum*, care țineă ca *vicus* de metropola Pontului, făcând parte din teritoriul ei.

Când dară în inscripția noastră cu *vicus Clementianensis*, vedem că ortografia și chiar lexicul arată o puternică înrâurire grecească, înțelegem ușor de ce stau lucrurile astfel. Că în *vicus* e *magister*, sau cum zice el, *magistratus*, un Roman, *Aelius Aelianus*, e aproape fără importanță, căci am văzut că alți concetățeni ai lui scriu deadreptul pe grecește; dacă Aelianus n'a făcut tot așa, apoi el tot a arătat în deajuns cât eră de influențat de elenism.

Ca și în ceilalți *vici* din centrul Dobrogei, și în *Clementianum* populația e alcătuită din Thracii romanizați și din Romani: ei vorbesc cu toții latina vulgară, așa precum o vedem măcar în parte redată de noua inscripție dela Ulmetum. Dar limba greacă e de asemenea cultivată, sub influența capitalei acestui district rural, Tomi, care chiar așează monumente oficiale, în numele ei propriu, ca oraș grec autonom, în acest *vicus*.

Data inscripției e anul 195. E deci un document din vremea apogeului culturii romane la Dunărea de jos și în special în Scythia Minor. Cum a ajuns apoi acest monument la Ulmetum, am arătat mai sus, sub nr. 13.

18. În apropierea porții mici de pe curțina I de SE s'au găsit printre dărâmurile căzute din zid, pe tranșeea exterioară a curținei, trei fragmente de inscripții latine, din trei epoce deosebite.

Cel mai vechiu, de calcar alb, cuprinzând numai două litere, are deabiă o înălțime de c. 0.18, pe o lățime de c. 0.13 m. Dar literele cu un duct frumos și o săpătură îngrijită, aparținând fără îndoială secolului al II-lea, poate chiar primei jumătăți, au o înălțime de 0.082 m.

(1) *Arch.-epigr. Mitt.* XI, 63, 126.

(2) *Ibid.* XIV, 29, 58.

Fragmentul pare a fi făcut parte chiar din primul rând al inscripției, căci deasupra literelor păstrate pe un spațiu destul de mare, nu se mai observă nici o urmă de litere, pe când dedesubtul lor, spațiul ce mai există, deși nu are nici un semn pe el, fiind

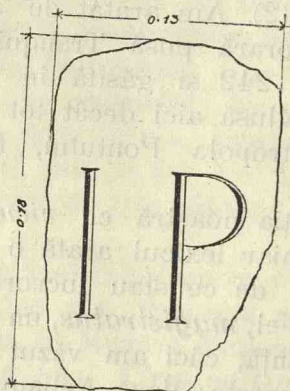

Fig. 18.

mai mic, au putut există și alte litere. Caracterul deosebit de ales al inscripției indică un monument foarte respectabil. Dacă a fost votiv sau funerar, e greu de hotărât numai după cele două litere păstrate. Pentru înflorirea vieții romane la Ulmetum, chiar acest document mut își are însă valoarea sa.

19. Al doilea fragment dela poarta mică de SE, de piatră de nisip, puțin profilată la partea superioară, se arată în chip sigur a

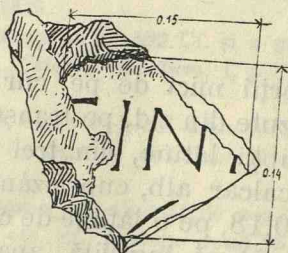

Fig. 19.

fi făcut parte dintr'un altar. Înălțimea sa e de 0.14, iar lățimea de 0.15 (în grosime el nu e decât o așchie de 0.12). Înălțimea literelor e de c. 0.045—0.050 m.

Avem deci din primul rând al inscripției numai un I și un N întregi; înainte de I e o mică bară orizontală care pare a fi făcut parte dintr'un C sau G; litera care a urmat lui N a putut fi sau un A sau un M: în adevăr fragmentul de bară păstrat nu e strict vertical, ci oblic.

Din rândul al doilea nu ni s'a păstrat decât o linie foarte înclinată, care pare a fi mai mult o sgâriere întâmplătoare, decât o săpătură intenționată. Având în vedere cele de mai sus, poate că n'ar fi temerar să restaurăm primul rând astfel:

[I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et Iunoni Reg[in]ae].

În acest caz am avea aici un rest dintr'o *ara* votivă, de tipul și formularul bine cunoscut la Ulmetum, atât în ce privește divinitățile, cât și dedicanții. Caracterul literelor indică mai de grabă sfârșitul secolului al II-lea decât începutul celui de al III-lea. Acest monument a fost deci mai recent ca acela dela nr. 18.

20. Al treilea fragment dela porțița de SE, tot de piatră de nisip, e înalt de c. 0.19, lat jos de c. 0.19, iar sus de c. 0.07, și gros de c. 0.25. Partea lui inferioară a fost martelată. Ni s'au mai păstrat două rânduri de litere și fragmente dintr'un al treilea. Rândul întâiu are litere înalte de 0.035 m., iar al doilea de 0.025—0.030. Caracterul scrisului e mai târziu ca la celelalte fragmente: pare a fi din secolul al III-lea.

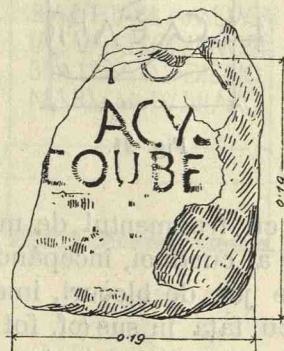

Fig. 20.

Faptul că literele din ultimul rând sunt mai mici, arată că aici trebuie să fie sfârșitul inscripției. Ca atare trebuie să ne gândim la

una din formulele votive sau funebre respective, iar nu la vreun cuvânt ca *libe[rtis]* ori *[c]o(n)libe[rtis]*. De altfel pentru cel din urmă cuvânt semnele vizibile pe piatră, la începutul rândului, nu indică un C. Cred deci că sfârșitul acestui fragment trebuie mai degrabă cetit astfel:

. . . *acu[s]* . . . *[ex vot]o libe[ns merito posuit]*(1).

În acest caz avem de a face cu un monument votiv, închinat de vreun locuitor al Ulmetului unei divinități, *pro salute sua suorumque omnium*.

21. Pe cortina întâia de SE, chiar lângă poartă, se află incastrat în zid cu fața la aer, culcat pe o latură, un fragment de monument grec, înalt de c. 0.13 și lat de c. 0.18 m. El se vede și în fotografia de pe planșa VI, nr. 1, la stânga celui alt monument, latin, întrebuițat aici ca material de construcție și pe care-l vom descrie imediat sub numărul următor. Piatra ocupă în placaș acest loc: e în al treilea rând de blocuri deasupra soclului și e a doua piatră din rândul ei pe dreapta porții mici a cetății. Nu ni s'au păstrat decât două rânduri de litere, înalte de c. 0.03 – 0.035, cari nu dau nici un sens clar.

Fig. 21.

22. Tot în același loc cu fragmentul de mai sus, și tot ca a doua piatră a placașului extern al cortinei, începând a numără dela porțiță, dar în rândul cel mai de jos de blocuri, imediat deasupra soclului, se află incastrat în zid cu fața în sus (cf. fot. de pe planșa VI, nr. 1), un altar votiv de calcar compact, cu toate profilele distruse, spre a fi bine potrivit în zid. Am putut descrie acest monument numai grație faptului că piatra din placaș, imediat deasupra lui lipsiă;

(1) Ca în CIL. III, 894 (din Potaissa).

altfel ar fi trebuit să distrug tot placajul zidului, lucru ce n'aș fi făcut, firește, în nici un caz, și deci acest document istoric — cum se va vedea, foarte prețios — ar fi rămas pierdut pentru știință. Norocul a fost ca și piatra să rămână la locul ei și nici cuprinsul ei să nu rămână ascuns. Altarul e înalt de c. 1.14, lat de c. 0.47 și gros (adânc) de c. 0.40. Literele sunt bine săpate și au un duct frumos. Înălțimea lor e de 0.035 — 0.040. De notat e A, cu bara orizontală frântă în unghi, care însă apare și ca A simplu, și S ceva cam îngust. Spațiile dintre rânduri sunt de c. 0.015. Pe alocurea piatra a fost ciocănită; astfel în r. 3, cuvântul *pro* e păstrat bine numai în ultima lui literă.

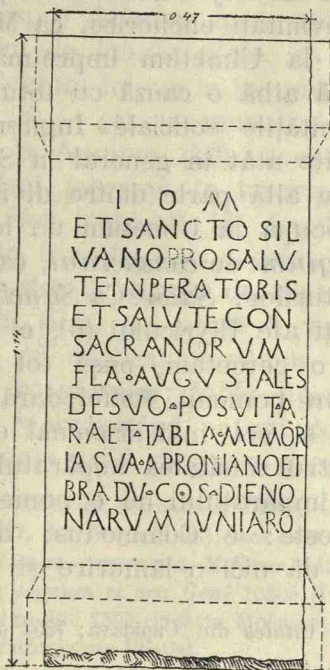

Fig. 22.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et Sancto Silvano [p]ro salute Inperatoris et salute consacranorum, Fla(vius) Augustales de suo posuit ara(m) et tabla(m) memoria sua Aproniano et Bradu(a) co(n)s(ulibus), die nonarum Iuniaro(m).

Ca ortografie și ca limbă sunt de observat. În r. 4 *Inperatoris*; în r. 7 *Augustales*, ca *Vitales*, *legiones* (în loc de *-is*), *Fatales*, *Martiales*, *Natales*, etc. (1); în r. 9 *tabla(m)*, ca *tillum*, *saecula*, *tumtum*, etc. (2); în r. 12 *Iuniaro(m)*, în loc de *Iuniarum*, ca *Astor(um)* în loc de *Asturum*, *coniogi*, *moritor*, *tetoli*, etc. (3).

În privința cuprinsului sunt de relevat următoarele fapte. *Iupiter Optimus Maximus* adorat împreună cu *Silvanus* se întimpină foarte rar în Illyricum: nu cunoaștem decât încă un singur caz (4). Aceasta nu e o întâmplare. *Silvanus* e un zeu de caracter rustic și domestic, adorat de locuitorii dela țară, pentru ocrotirea ce o acordă el turmelor și ogoarelor. De altă parte el e și un zeu de caracter local: cu toată răspândirea sa în întreg Imperiul el nu poate fi considerat nicăiri așa de acasă la el ca la Thraco-Illyrii dela Dunăre, unde se pare că s'a identificat cu anume divinități enchorice, ca *Mercurius* în Gallia (5). Adorarea lui *Silvanus* la Ulmetum împreună cu *Iupiter Optimus Maximus* trebuie deci să aibă o cauză cu totul specială. Am văzut mai sus că dintre divinitățile «oficiale» *Iupiter O. M.* și *Iuno Regina* erau cele mai răspândite atât în general în Scythia Minor, cât și în special la Ulmetum. De altă parte dintre divinitățile secundare am constatat că *Silvanus* ocupă la Ulmetum un loc cu totul predominant. El aveă un *collegium* de *consacrani*, cari îl adorau în special ca ocrotitor al semănăturilor: *Sator*. Ca *Sanctus Silvanus*, așa cum îl găsim și în alte părți ale Illyricului (6), el apare acum din nou, în inscripția pe care o cercetăm, pusă tot de unul din membrii colegiului de *consacrani* pomenit. Astfel dară cel mai mare dintre zeii imperiului roman și cel mai însemnat dintre zeii locali sunt celebrați împreună pentru sănătatea Impăratului și pentru aceea a consacranilor. Numele împăratului nu e pomenit (7), dar știm din data inscripției cine este: e *Commodus*; de asemenea despre *consacrani* nu ni se dă nici o lămurire și la prima vedere s'ar

(1) CIL. III, 13737: *Cocceius Vitales* din Capidava; 7554 (*legiones*, din Tomi) și cf. în general CIL. III, p. 2576.

(2) CIL. III, p. 2578.

(3) CIL. III, p. 2573.

(4) CIL. III, 4410 din Carnuntum. Dimpotrivă în Africa această adorare comună e mai frecventă: cf. d. p. CIL. VIII, p. 1085.

(5) Cf. și cele spuse mai sus, sub nr. 15, la inscripția cu *consacrani Silvani Satoris*.

(6) Cf. CIL. III, p. 2520.

(7) Ca în CIL. III, 7531 din Tomi: *Heroi Invicto sacro pro salute Imp(eratoris), Valeri Zosimus et Callinicus et Phoebio posuerunt de suo X kal. Iulias Cornelio et Catio cos.* (deci din a. 216 pentru Caracalla).

părea că e vorba de un singur *collegium* de *cultores* a doi zei așa de diferiți ca Iupiter și Silvanus — ceea ce ar fi de altfel și cu totul neobicinuit. Inscripția de mai sus, sub nr. 15, ne arată însă că prin *consacrani* nu avem a înțelege decât pe *cultores Silvani*, cari întocmai ca *sodales collegii Silvani* din Philippi adorau — chiar în sanctuarul lui Silvanus — și pe alți zei (1).

Familia *Flavia* din care face parte dedicantul nostru e cunoscută la Ulmetum și din alte inscripții: cea cu *Flavius Severus* (mai sus, nr. 6), cea pusă de *Flavius Germanus* (mai sus, nr. 16), și cea a lui *Aelius, buleuta Histriae*, care are ca soție o *Flavia Victorina* (*Cetatea Ulmetum*, I, p. 530).

Cu totul nou e obiectul dedicației: *ara et tabla*. De obicei se consacră *ara et signum* (2), *templum et arae* (3), *ara et columnae* (4), etc. (5). Despre *tabulae* nu e vorba decât foarte rar și anume: sau în sensul de *tabula picta*, ca la Philippi, în templul lui Silvanus (6), la Regium Iulium în templul lui Apollo (7), la Turca într'un *apodyterium* (8), — sau în sensul de plăci de marmoră ca la Italica (9), sau ca la Apulum (10), acestea însă fără caracter religios. Ce poate deci însemna în inscripția noastră *tabla*, care împreună cu *ara*, a fost închinată lui Iupiter și lui Silvanus. De *tabula picta* nu poate fi vorba, căci acestea sunt în totdeauna apriat arătate, ca atare. Ca simplă *tabula* de piatră ori de marmoră, cu vreo inscripție pe ea, iarăș nu poate fi vorba, întrucât inscripția e pusă pe *ara*. Cred că explicația o găsim — indirect — în inscripțiile cari vorbesc de *ara et signum*: *tabla* dela Ulmetum trebuie considerată ca un relief reprezentând pe cei doi zei (11). Unde vor fi fost expuse monumentele cred că nu e greu de hotărît. În adevăr,

(1) CIL. III, 633 (Philippi): *Hercules, Mercurius, Liber, Olympus*.

(2) CIL. III, 14077 (anul 187, din Carnuntum); *ara cum sigillo* 7446 (Komarevo-Moesia Inferior); *ara cum signo Lunae consecrata Mithrae* 5121 (Atrans-Noricum); *signum Iovis et ara* 1061 (Apulum); *signum et ara Geni* 10305 (Intercisa-Pannonia Inferior).

(3) CIL. III, 3075 (Issa-Dalmatia), 7597 (incerta Moesiae Inferioris).

(4) CIL. III, 11900 (Niederstotzingen-Raetia).

(5) Citatele pot fi înmulțite oricât. Mă mărginesc însă la inscripțiile din Illyricum și Orientul latin.

(6) CIL. III, 633; I 12.

(7) CIL. X, 6: *tabulas pictas XVIII* (Italia).

(8) CIL. VIII, 828: *cetera... tabulis pictis... ornata* (Africa-Prov. Proconsularis).

(9) CIL. II, 1131: *M. Caelius Alexander tabulam marmoream d. d. stationi serrariorum Augustorum*; cf. și 1132, fragmentele unei plăci cu inscripție, analoage (Baetica).

(10) CIL. III, 1205: *tabula marmorea* (Dacia).

(11) Pe o placă de marmoră găsită în *Vocontiorum ager occidentalis* (Gallia Narbonen-

intrucât în nici una din cele două inscripții ale lui Silvanus nu e vorba de un *templum*, e probabil că el avea la Ulmetum numai un sanctuar rustic, un *sacellum* în aer liber (1), lângă vreun copac bătrân ori la vreun izvor (2).

Flavius Augustales spune că a pus — *de suo* — *ara(m) et tabla(m), memoria sua*. Ce înțeles poate avea această indicație specială: *memoria sua*? De obicei dedicațiile se fac *pro salute* (3), iar nu *in memoriam*. De acestea din urmă nu găsim decât vreo câteva (4) și toate se referă la cultul morților. Ele sunt — în mare parte — chiar puse de alte persoane, înrudite, în memoria unor răposați, iar nu așezate încă din viață de aceștia. Avem totuși un exemplu deosebit de concludent pentru interpretarea inscripției noastre și din fericire foarte asemănător, în toate privințele cu aceasta. Un membru al colegiului lui Silvanus din Philippi — și anume chiar *sacerdos collegii*, Alfenus Aspasius — dedică un *signum aereum Silvani cum basi, item vivus X (singulos) mortis causae sui remisit*, adică ușurează colegiul de sarcina ce o avea față de memoria lui după moarte (5). *Flavius Augustales* dela Ulmetum, punând *de suo, pro salute consacratorum, ara et tabla memoria sua*, înțelege dimpotrivă ca respectivul *collegium* să aibă pentru această danie făcută de el în viață, grijă de memoria lui după moarte, din fondurile comune ale colegiului. Faptul istoric-religios e același: procedarea e numai deosebită în aceste două cazuri.

Am arătat mai sus sub nr. 15 legătura dintre sărbătoarea lui *Silvanus* și *Rosalia*. Cultul morților în legătură cu rosaliile e deci oarecum conexat cu cultul zeului care ocrotește colegiul de *consacranti*. Faptul că în inscripția noastră e vorba de acest cult al morților, ne arată că și la Ulmetum, întocmai ca la Philippi, colegiul lui Silvanus era *funeraticium*. Vrednică de luare aminte e și data de zi a dedicației: *die nonarum Iuniarom*. Ea confirmă contopirea sărbătorii lui Silvanus cu a Rosaliilor.

Inscripția noastră a fost pusă în ziua de 5 Iunie 191.

sis) se cetește această dedicație: *aram cum sig[no] Silvano.....*; placa însăș e deci al treilea element al dedicației: ea va fi fost adaptată la *signum*, pe când altarul va fi fost ornamentat numai în relief, fără legendă. CIL. XII, 1726.

(1) Cf. în CIL. VI, 31024 («parva ara marmorea»): *Silvano Sancto M. Cuppius Anthus aram, aedem, maceriam d. d.*

(2) Până azi e jos în vale lângă cetate un izvor destul de bogat, de apă foarte bună.

(3) Vezi lista imensă din CIL. III, p. 2590 și urm.

(4) *Ibid.*, p. 2591 col. II sus (nr. 3816 e greșit indicat, la acest număr e altceva).

(5) CIL. III, 633 I 2, 3.

23. In turnul patrulater de lângă poarta mică de SE a fost găsită (1) pe dărâmături la o înălțime de 1.58 m. deasupra nivelului soclului interior al zidului, chiar lângă intrarea turnului, la 0.60 m. distanță de ușorul stâng al turnului o placă de piatră de nisip, albă și foarte fărâmicioasă, de forma unui trapez continuat pe baza cea mare cu un segment de cerc și având aceste dimensiuni: baza scurtă a trapezului 0.87, baza lungă 0.90, înălțimea totală 0.64, înălțimea segmentului 0.185, grosimea pietrii c. 0.21. Ornamentația pietrii e foarte primitivă: un simplu chenar linear de forma unui dreptunghi, încoronat pe o latură lungă cu un triunghi (deci reminiscența fațadei de templu ori de biserică). In câmpul puțin adâncit și destul de bine netezit inscripția cu o mare *crux monogrammatica* în câmpul triunghiului.

Literele sunt târzii și de forme căutat ornamentale. Crucea e înaltă de 0.30 și lată de 0.31. Literele sunt neegale: înălțimea lor variază între 0.050 și 0.075. Afară de câteva ciocănituri în partea stângă, piatra e destul de bine conservată. După locul unde a fost găsită, ea a fost fără îndoială pusă în zid deasupra intrării în turnul respectiv.

De notat în r. 3 al inscripției un pentiment: un I uitat a fost săpat deasupra rândului în dreptul spațiului pe care trebuia să-l ocupe.

Lectura e sigură:

Fig. 23.

(1) In ziua de 18 Septemvrie 1912, ora 11.30 dimineața. Mi-am notat precis în jurnalul de zi această descoperire a cărei importanță nu poate fi îndeajuns accentuată.

α†ω *Pedatura militum lanciarium iuniorum.*

De notat forma *lanciarium* dela *lanciaris* în loc de *lanciaris* (obicinuită atât în inscripții (1) cât și pretutindeni în *Notitia Dignitatum*). Cât privește sensul cuvântului *pedatura*, vom discuta mai jos dacă el e acela din *Notitia Dignitatum: pedatura=pars* (2), sau acela din inscripții.

Se știe că în organizația romană-byzantină a armatei imperiului de Răsărit, în secolul al V-lea, *militēs lanciarīi iuniores* formau două legiuni: o *legio palatina (praesentalis), sub dispositione viri illustris magistri militum praesentalis*, unul din cei doi comandanți ai gardei imperiale din Constantinopole (3) și o *legio comitatensis* în Illyricum, *sub dispositione viri illustris magistri militum per Illyricum* (4), comandantul general al armatei din Illyricum. În dioceza Thraciei, din care făcea parte Scythia Minor, nu găsim dară pomeniți *lanciarīi iuniores* (5). Totuș având în vedere că trupele din Constantinopole erau la nevoie întrebuintate și în provinciile dela Dunăre, în special în dioceza Thraciei, care eră direct legată cu capitala, și de siguranța căreia atârna și siguranța Constantinopolei (6), nu e de fel paradoxal ca să găsim un detașament din *legio palatina de lanciarīi iuniores*, ocupată la Ulmetum.

Știm apoi că în epoca byzantină *magistri militum* capătă o putere și autoritate încă mai mare ca înainte: toată conducerea armatei e în mâna lor și operele de fortificație necesare sunt executate din ordinul și sub conducerea lor (7). Astfel vedem pe Solomon *magister militum* al lui Iustinian reclădind *a fundamentis* cetatea *Theveste*

(1) CIL. III, 6194 (Troesmis); XII, 673 (Arelate); VI, 2787, etc. Cf. articolul lui R. Cagnat *lanciaris*, la Dar.-Saglio, III 2, p. 921.

(2) *Not. Dign.* ed. Seeck, p. 332: *legionis cohortis quintae pars superior* (Oc. XXXII, 44, 45, XXXIII 51, 52, 54, etc.)=*legionis cohortis quintae pedatura superior* (Or. XXXIX, *30, 33, XL 31, 34, etc.).

(3) *Not. Dign. Or.* ed. cit., VI 7=47.

(4) *Ibid.* IX 16=38.

(5) Găsim însă o *legio comitatensis* de *lanciarīi Stobenses* (Or. VIII, 12=44), *sub dispositione viri illustris magistri militum per Thracias*.

(6) Cei doi *magistri militum praesentales* aveau chiar căderea de a controla pe ceilalți *magistri militum* din provincie. V. izvoarele la Cagnat, *magister peditum*, etc., în Dar.-Saglio, III 2, p. 1526.

(7) Cf. Cagnat, *l. l.*, care citează ca exemple de marea importanță ce au *magistri militum* în epoca byzantină cazurile lui Belisarius și Solomon. Cf. pentru acesta din urmă inscripțiile din CIL. VIII (Africa) în care e numit *gloriosissimus Solomon excellentissimus magister militum*, p. 1080, col. I.

din provincia Numidia (1), *Capsa* din provincia Byzacena (2), etc. (cf. CIL. VIII. Ind.), iar alte exemple mai vechi ne arată că *magistri militum* întrebunțează pentru aceste lucrări soldații de sub comanda lor, întocmai ca în vremea propriu zis romană (3); astfel la *Fafiana* în Noricum, o inscripție din a. 370 zice: *hunc burgum a fundamentis ordinante viro clarissimo Equitio comite et utriusque militiae magistro, insistente etiam Leontio praeposito, milites auxiliares Lauriacenses cure eius commissi... ad summam manum perduxerunt perfectionis* (4), iar o alta de lângă *Salva* în Pannonia Inferior din a. 371 sună: *... dispositione etiam illustris viri utriusque militiae magistri, Equitii comitis, Foscanus (?) praepositus legionis primae Martiorum una cum militibus sibi creditis hunc burgum, cui nomen Commercium, qua causa et factus est, a fundamentis et construxit et ad summam manum operis... fecit pervenire* (5); în sfârșit la noi în Scythia Minor vedem lângă *Cius* pe Valens ridicând un *burgus*, [*labore*] *militum suorum Primanorum* (6), [*ordinante Fl.*] *Stercorio viro clarissimo duce* (al provinciei) (7).

Inscripția noastră dela Ulmetum nu poate fi, după cele de mai sus, altfel înțeleasă decât ca o piatră comemorativă a ridicării *a fundamentis* a cetății *Ulmetum* de un corp de *milites* din *legio palatina* denumită *lanciariei iuniores*, detașat din capitală și trimis aici după porunca respectivului *magister militum*, comandant suprem al trupelor din dioceza Thraciei, iar aici la fața locului lucrând sub autoritatea *ducelui* provinciei Scythia Minor și directa conducere a unui *praepositus*.

De ce însă nu se pomenesc în inscripție decât soldații, pe când de comandanți nu e de fel vorba? Răspunsul nu e greu de dat. Piatra în chestiune nu e un memorial oficial pus de autorități, ci,

(1) CIL. VIII, 1863.

(2) CIL. VIII, 101 și 102.

(3) Cf. d. p. inscripția lui Philippus Arabs dela Romula în Dacia: *circuitum muri manu militari a solo fecerunt* (CIL. III 8031).

(4) CIL. III, 5670 a.

(5) CIL. III, 3653. Cf. aici și 7494, castelul ridicat de Valens la Hasarlâc, lângă Hârșova, precum și celelalte două fundații contemporane din Dobrogea, Valentiniana și Gratiana, restaurate apoi de Iustinian (*Not. Dign. Or.* XXXIX [=XXXVI] și Procopius *De aedif.*, ed. Haury, IV 11, p. 149).

(6) E probabil vorba de *legio comitatensis Prima Flavia gemina* (*Not. Dign. Or.*, VIII 8 = 40).

(7) CIL. III 7494: cf. nota 5,

ca atâtea altele (1), e numai un monument milităresc, pus de soldații cari au lucrat la cetate, pentru pomenirea lor proprie. În acest caz firește, cuvântul *pedatura* nu poate să însemneze altceva decât însăș *corvada* făcută: cum zic soldații cari au clădit zidul cel lung de lângă *vicus Beda* la *Treveri* în Belgica: *pedatura feliciter finita* (2). Prin extensiune *pedatura* înseamnă apoi și opera făcută. Astfel că în inscripția noastră *pedatura militum lanciarium iuniorum* are a se traduce: lucrarea soldaților din legiunea *lanciariei iuniores*.

Care e această lucrare? Cetatea însăș? Poate. Dar inscripția nu vrea să spuie acest lucru, ci numai că partea din cetate unde a fost pusă inscripția (turnul II de SE) e lucrarea soldaților pomeniți, întocmai ca de pildă la *Salonae* în a. 170: *cohors I (miliaria) Del(matarum) sub cur(a) Grani Fortunati trib(uni) coh(ortis) eiusd(em) muri p(edes) DCCC (fecit); in his turr(is) una* (3).

Au mai lucrat însă la *Ulmetum* și alți soldați, afară de *lanciariei iuniores*? Cred că e exclus. *Ulmetum* e un castel mic de graniță și nu erau necesari prea mulți oameni pentru ridicarea lui. Firește, pentru răspunsul mai precis la această întrebare, e nevoie să hotărîm mai întâiu epoca aproximativă când a putut fi pusă inscripția noastră.

Nu avem pentru datare alte elemente decât forma crucii și caracterul literelor. Existența crucii monogramatice e prea veche în epoca creștină oficială, pentru a dată numai pe baza întrebuintării ei generale (4). Dimpotrivă dacă ne mărginim la clădiri, inscripții, etc., constatăm

(1) Cf. d. p. CIL. XIII, 4139: *pedatura feliciter finita Primanorum D passus*, și 4140 *pedatura Primani feliciter qui fecerunt D passus*, — tot din vremea târzie romană: v. Domaszewski crede că e vorba de o *legio palatina*; totuș *Not. Dign. Occ.* (ed. Seeck, *ind.*), ne arată în părțile acestea (Gallia și Belgica) destui *Primani*, ca să nu ne gândim la o *legio palatina*; astfel avem două *legiones pseudo-comitatenses* în Gallia: *Prima Flavia Gallicana Constantia* și *Prima Flavia Metis*, cari ambele pot fi luate în considerare pentru respectivii *Primani*.

(2) CIL. XIII, 4139. — Se știe că vorba *pedatura* vine dela măsurătoarea porțiunilor luate (zid, șoseă, etc.) de o trupă oarecare, *cohors, vexillatio, legio*, etc.: *pedes (tot) fecerunt (vexillationes legionum duarum)* CIL. III, 1980, cf. p. 1030, la *Salonae*, în a. 170 și vezi mai departe, nota următoare.

(3) CIL. III, 1979; cf. 1980: pusă de două *vexillationes*, din *leg. II (Italica) Pia* și *III (Italica) Concordia*; 1984: restaurarea zidurilor *Salonei* în sec. V; 6374: asemănătoare cu 1979, dar *sub cura* altui tribun, și pusă *vice tertia*, ceea ce înseamnă că în acel an cohorta a făcut trei părți deosebite din zid de câte 800 de picioare (și pe fiecare cu câte un turn).

(4) Cf. Kaufmann, *Handb. d. christl. Archäol.*, p. 602.

că mai ales în Orient monogramul în formă de X e mereu întrebuițat până în epoca bizantină, pe când cel în formă de cruce deabiă pe vremea lui Iustinian capătă o răspândire mai largă (1). Dar ceea ce e încă mai important, e că chiar pe inscripțiile oficiale ale Impăratului, puse pentru inaugurarea diferitelor cetăți restaurate de el, găsim întrebuițat monogramul în formă de cruce. Astfel avem pe inscripția de fundație a burgului *Gadinaufala* din Numidia Proconsularis (2) acest signum Christi în forma celui dela Ulmetum. De altă parte monetele romano-bizantine, cari întrebuițează curent crucea chiar dela Theodosius al II-lea înainte, au paralel cu ea monogramul în formă de X, iar nu pe cel în cruce. Pe monetele lui Iustinus I vedem dimpotrivă *crux monogrammatica* cu α și ω ocupând întregul câmp al reversului. Dar chiar el întrebuițează alătura de acest monogram și pe cel în formă de X. Ca o raritate vedem acest din urmă monogram și pe monetele lui Mauricius Tiberius. Iustinian însă întrebuițează crucea monogrammatică cu α și ω , crucea cu α și ω , sau crucea simplă. Pe un singur tip din nenumăratele bătute de el, găsim monogramul în formă de X (3).

Adăogând la aceste considerații faptul, că și literele inscripției noastre, cu D în forma caracteristică de Δ , ori L în formă de λ , revin în monumentele dela Iustinian sau din timpul lui (4), cred că nu putem conchide decât în sensul că inscripția cu *pedatura lanciariium* e din vremea lui Iustinian.

În această ipoteză însă ni se clarifică desăvârșit, și numai așa înțelegem bine, de ce apar *lanciarii iuniores* la Ulmetum. Iustinian ordonând restaurarea tuturor cetăților din Imperiu, ba chiar clădirea din temelie a multora din ele, a trimis în provincii armata din capitală, ca să ajute la aceste opere de fortificație, cari asigurau liniștea Imperiului. La Ulmetum trebuiau întâiu bătuiți și alungați Slavii, cari se făcuseră stăpâni pe aceste locuri, și apoi clădită ce-

(1) *Ibid.*, p. 297: un șir de cruci monogramatice dela clădiri din Siria de pe vremea lui Iustinian. Cf. pentru monumentele din Africa d. p. CIL. VIII, 10713, 10714, 10689, etc.

(2) CIL. VIII, 4799. Pe alte inscripții ale lui Iustinian, de acelaș fel, puse tot de Solomon *magister militum*, în Africa, avem semnul crucii simplu: 4677 (Madaura), 1259 (Bulla Regia), 8805 (Zabi: † *Edificata est a fundamentis huic civitas nova Iustiniana Zabi sub temporibus Domni nostri piissimi et invictissimi*), iar în cetatea lui Iustinian Chusira (700) găsim întrebuițată pe vremea lui crucea monogrammatică pe clădiri particulare (706), ori monumente funerare de ale particularilor (707).

(3) Vezi planșele la Sabatier, *Description générale des monnaies byzantines*, passim.

(4) Cf. d. p. CIL. VIII, 1259 și 706.

tatea (1). Pentru acest scop trebuiau trimise aici trupe alese și inscripția noastră ne arată că sarcina de a restaura Ulmetum o capătă *legio palatina lanciarii iuniores*. Nu numai că în afară de ei nu mai puteau fi alți soldați aici (căci toți soldații din imperiu deabiă ajungeau pentru reclădirea nenumăratelor cetăți ruinate în sec. V), dar e foarte probabil că *lanciarii iuniores* au lucrat fie simultan, fie succesiv și la alte reclădiri din Scythia Minor.

24. Soldații cari au zidit Ulmetum ne-au lăsat și alte două mărturii despre ei aici. În al treilea turn patralater de SE am găsit pe latura de SV a turnului, desemnate cu un vârf ascuțit în mortarul încă moale, cu care erau bine rostuite pietrele, pe frontul interior al zidului, aceste două inscripții, foarte clare și de un duct destul de îngrijit. Literelor au o formă în parte asemănătoare cu cele ale inscripției cu *pedatura lanciarium*, dar sunt neegale între ele și nu alcătuiesc rânduri perfect drepte (vezi desemnul din fig. 24 și fot. de pe planșa VII, nr. 2 și 3). Prima inscripție, lungă de 0.48 m., are literele înalte de c. 0.055 — c. 0.063, iar a doua lungă de 0.23 m. are literele înalte de c. 0.043.

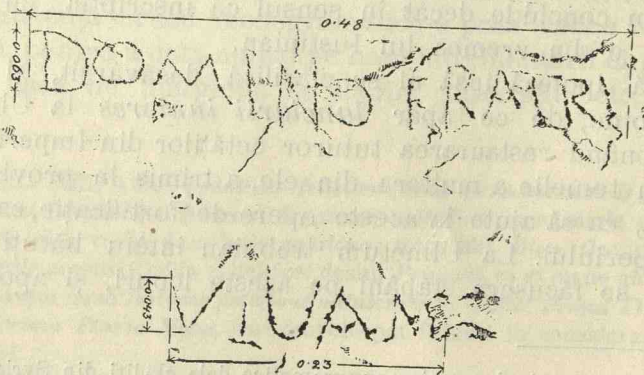

Fig. 24.

a). *Domino fratri.* b). *Vivam.*

Sunt amândouă simple exerciții, fără vreun înțeles mai adânc.

(1) Cf. Procopius, *De aedif.*, ed. Haury, IV 7, 17 sq.

Exclamația *vivam* e prea obicinuită — ca sens — pe obiectele uzuale antice, pentru a insista mai mult asupra ei. Ceeace e important la acești *graffiti* e faptul că textul lor e latin, că ductul lor denotă o mare obicinuință a scrisului și că sunt cel mai autentic document despre romanitatea celor ce au zidit castelul de graniță de aici.

25. Pe laturea de NE a aceluiaș turn care pe din lăuntru are cei doi *graffiti* descriși mai sus, ca placaj extern al zidului, în al doilea rând de blocuri deasupra soclului, găsim o stelă de piatră de nisip așezată cu fața în sus. Monumentul, puțin rupt jos și sus, are — precât e păstrat — o înălțime de 1.90 m. pe o lățime de 0.54 și o grosime de 0.17 m. Din stelă lipsește o bucată din partea de sus, care fusese stilizată ca fronton, și capătul ei de jos, care trebuia să fie potrivit cu un vârf mai subțire, spre a fi fixat într'o puiă de piatră. Deosebim trei părți sculpturale: 1° frontonul de sus, cu o coroană în mijloc și două acroterii la colțuri, 2° sub el o scenă figurată în relief excepțional de primitiv, deabiă schițat ca forme, deși foarte adânc ca profil și 3° inscripția, scrisă din margine în margine fără nici un chenar, destul de îngrijit, dar puțin adânc. Piatra e calcinată și a devenit din pricina intemperțiilor așa de fărâmicioasă, încât chiar la ștersul pentru estampare era în primejdie de a fi stricată. În partea de sus piatra fusese ruptă încă înainte de a fi întrebuințată ca material de construcție: în adevăr pe partea neregulată a ei a fost adaptată în zid o alta mică spre a face continuare cu blocul ecurisat, care o urmă pe dreapta în placaj.

Adâncimea reliefului de pe partea superioară a monumentului e de c. 0.025—0.065 m. Sub frontonul cu coroana în câmp, se vede în mijloc un călăreț orientat spre dreapta, cu lancea în mâna dreaptă și frâul în mâna stângă; o figură bărbătească pare a-i întinde o coroană; jos în fața calului un fel de altar (sau mormânt) ca o movilă (*tumulus*). În stânga o femeie pe un jeț cu spetează înaltă, iar în fața ei un copil. Această scenă e săpată în relief foarte adâncit. (de c. 0.065 m.) (V. desemnul din fig. 25, iar pentru inscripție cf. și fot. de pe planșa IX, nr. 1).

Literele sunt înalte de c. 0.03, dar destul de neregulate ca mărime, variind între 0.02 și 0.035 chiar în acelaș rând. C e scris consecvent ca □, O adesea ca ◇, L ca L. În partea de jos pe stânga piatra fiind defectuoasă, lăpicidul a lăsat liber locul nepotrivit, făcând rândurile ceva mai scurte.

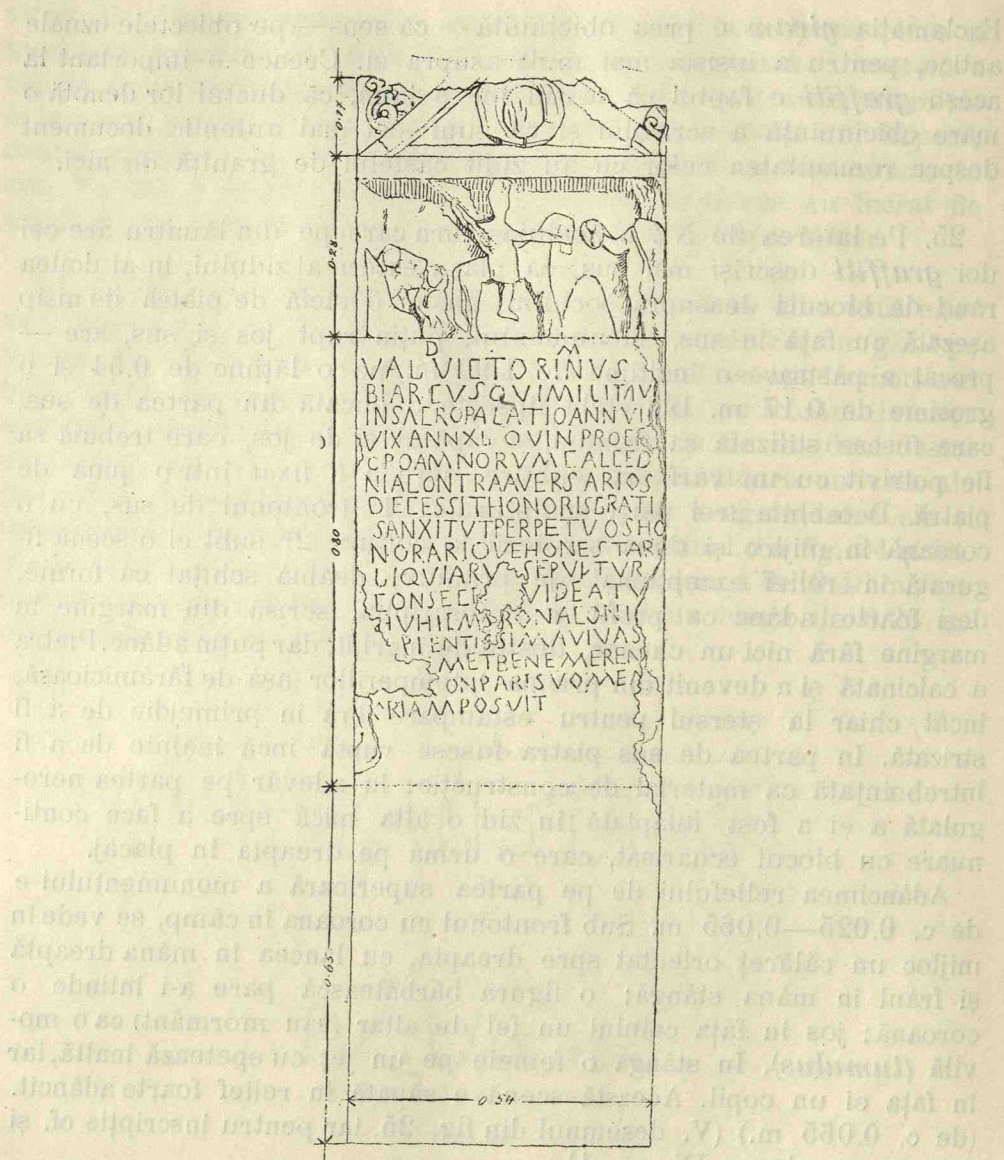

Fig. 25.

D(is) M(anibus). Val(erius) Victorinus biarcus qui militavi[t] in sacropalatio ann(is) VII[...], vix(it) ann(is) XL, qui [i]n proe[li]o [R]omanorum Calced[onia] contra aversarios deccessit honoris grati[a] sanxit ut perpetuos honorarique honesta r[e]liquiaru[m] se-

*pultur[a] consecr[ata] videatu[r] HVHIC (?) M[at]r[ona] con[i]ux
pientissima viva s[e]met bene meren[ti] compari suo me[mo]riam
posuit.*

Textul e aproape peste tot sigur. De observat e doară în r. 6 [R]OAMNORVM și în r. 13 HVHIC. Cuvântul *consecr[ata]* în r. 12 pare asigurat prin resturile de litere rămase din finalul lui pe piatră.

Asupra cuprinsului avem de notat aceste lucruri. Numele răposatului, *Valerius Victorinus*, e comun la Ulmetum. Avem chiar încă un personaj aici, cu acest nume, dar purtând și praenomen: *Lucius*(1). Gradul pe care l-a ocupat în armată Victorinus, *biarcus*, ne este cunoscut numai din inscripțiile târzii(2): cea mai veche mențiune e din anul 327, într'o inscripție din Africa (CIL. VIII, 8491). Specificarea de pe stela noastră, *biarcus qui militavit in sacro palatio* ne arată că nici inscripția aceasta nu e veche. De când anume este, cred că putem înțelege din explicarea ce urmează după titlu: *qui in proelio Romanorum Calchedonia contra avversarios decessit*.... La Calchedon au fost evenimente răsboinice mai de seamă cu următoarele ocazii. În anul 258 Goții năvălind în Asia Mică orașul fu cucerit de dâșii, fără însă ca armata romană să opue vreoa rezistență apreciabilă, întrucât apucată de panică ea se retrase de pretutindeni înaintea barbarilor (3). În anul 284 Dioclețian e proclamat împărat la Calchedon. Nu avem însă cu acest prilej știre de nici o rezistență din partea prietenilor lui Arrius Aper (ori ai lui Numerianus) (4). În anul 324 Licinius, după ce fusese bătut de Constantin la Adrianopol, iar flota lui fusese distrusă în urmă de Crispus la Callipolis, se retrase din Byzantium la Calchedon cu toată oastea și tezaurele sale. La 18 sau 20 Septembrie Licinius fu însă bătut și aici și atât Byzantium cât și Calchedon căzură în mâinile lui Constantin. Lupta a fost groaznică: cei mai mulți soldați au căzut — puțini numai au scăpat ori s'au predat biruitorului (5). — În sfârșit în anul 365 Calchedonul fiind câștigat de partea pretendentului Procopius, opune rezistență lui

(1) *Cetatea Ulmetum* I, p. 556.

(2) Vezi materialul strâns de Seeck în P.-W. III, 382 și de Ihm în *Thesaurus l. L.*, s. v.

(3) Schiller, *Röm. Kaiserzeit*, I 2. p. 817.

(4) *Ibid.*, p. 884.

(5) *Ibid.*, II, 201.

Valens (1). Dar lupta hotărîtoare între Procopius și Valens nu se dă la Calchedon ci la Nacolea (366). Totuș e de observat că pentru pretendent luptă și Goți veniți de peste Dunăre (2). Alte evenimente mai târzii nu ne pot privi, întrucât monumentul păgân al lui Valerius Victorinus exclude o epocă prea nouă.

Care din cele trei date principale de mai sus: 258, 324 și 366, poate fi avută în vedere pentru inscripția noastră? Cred că pentru un *biarcus* (*qui militavit in sacro palatio*) data de 258 e prea veche. Din celelalte două date cea privitoare la lupta lui Constantin cu Licinius pare mai potrivită cu caracterul încă vechiu păgân (reprezentarea eroului călăreț) al monumentului nostru. De altă parte și ca fond, am arătat că singura luptă mare dată la Calchedon e cea dintre Constantin și Licinius.

Vorbele inscripției, *qui in proelio Romanorum Calcedonia contra aversarios decessit* se potrivesc foarte bine cu data de 324. Ca locuitor al Scythiei Minore Victorinus făcea parte din armata lui Licinius, reprezentantul păgânismului roman. Constantin și cu ai săi sunt firește «*aversarii*», iar nu *hostes*. E drept că «*aversarii*» ar fi un termen potrivit și pentru răsculații lui Procopius împotriva lui Valens, în care caz Victorinus ar trebui socotit ca făcând parte din armata acestuia. Dar Valens nu s'a bătut cu acești dușmani la Calchedon, ci la Nacolea.

Admițând pentru inscripția noastră data de 324, ea devine la rândul ei cel mai vechiu monument pomenind un *biarcus*, căci inscripția cea mai veche de până acum, din Africa, cu un *biarcus*, e de abia din 327.

Din frazele încurcate cari urmează în inscripție, înțelegem că aici e vorba nu de un mormânt real ci de un cenotaf (3). Stilul încâlcit al inscripției nu e cumvâ un semn de nepricepere provincială, ci e general în limba latină literară a acestui timp. Edictul lui Diocletian, *De pretiis rerum venalium* are o introducere cel puțin tot așa de încâlcită și de pedantă.

(1) Cf. *Cod. Theodos.*, VII 4, 14 (1 Dec. 365).

(2) Schiller, *o. c.*, II p. 351.

(3) Cf. la Suet. *Claudius* 1, expresia *tumulus honorarius* în loc de *cenotaphium*, care în inscripția noastră își are corespondentul în *honorarique honesta reliquiarum sepultura consecrata videatur*. Firește Victorinus—ca simplu *biarcus* ce eră—n'a putut fi adus dela Calchedon spre a fi înmormântat tocmai în mijlocul Scythiei Minore.

Numele Matrona se găsește și pe alte inscripții din Scythia Minor (1). Tot așa vorba *compar* pentru *maritus* (2).

26. In zidul curtinei a III-a de SE chiar în primul rând de placaj deasupra soclului, ca a doua piatră numărând dela turnul cu monumentul descris sub nr. precedent, se vede un cip de calcar, înalt de 1.32 m., lat la mijloc de 0.36, iar jos de 0.40, și gros, probabil tot cam de atât (fiind prins în zid nu pot da măsura). E așezat culcat cu fața scrisă la aer. Literele ce s'au mai păstrat sunt înalte de 0.04—0.05 și cu un caracter târziu. Mai putem încă recunoaște de sus în jos următoarele litere: r. 1, ΔCI...; r. 2, ISCV; r. 3, Λ...; r. 4,...IVSD; r. 5, VANTI; r. 6...CONE; r. 7, MV...O...; r. 8...V...V...; r. 9, BL..IN...; r. 10, E...ATV...; r. 11 TIVSCVPSE; r. 12, NTE...A. (Cf. fot. de pe planșa VIII, nr. 1).

Singurul lucru care pare a reieși din ultimele litere, e că ar fi vorba tot de *M. Antennius Sabinus*, pe care-l întâlnim pe un alt cip de pe această curtină (v. mai jos) și deci după analogia acestui din urmă monument, și după forma pe care o are cel în discuție, am determină și pe acesta ca un cip terminal.

Piatra a fost încă din vechime martelată cu un ciocan dințat.

27. Pe aceeaș curtină, ceva mai departe, se văd tot culcați în lungimea lor alți doi *cippi* terminali, dintre cari unul e total șters de inscripție, iar celalalt—așezat cu fața la aer—se poate în întregime descifra, deși cu cea mai mare greutate, din cauză că piatra e calcinată și literele s'au tocit până la fundul săpăturii. Norocul a fost că acest cip a fost tăiat într'un calcar foarte rezistent și compact. Înălțimea sa e de 1.58 m.; lățimea, sus la primul rând de litere 0.31, la ultimul rând 0.36, iar jos 0.42; grosimea pare a fi aceeaș cu lățimea (cipul fiind incastrat în zid, nu pot da măsura precisă). Forma literelor e caracteristică prin elementele de scriere cursivă ce cuprinde în M, A, N, etc. (v. desemnul din fig. 26 și fot. de pe planșa VIII, nr. 2), iar litera O e totdeauna foarte mică. Înălțimea literelor e în medie de 0.04—0.06, dar trece în cazuri izolate și peste aceste limite.

(1) V. CIL. III, 12501, 6209, etc.

(2) Cf. CIL. III, 7521, 7553, 7584 (în toate trei *par*), 7549 *compar virginius*, și v. în general p. 2600.

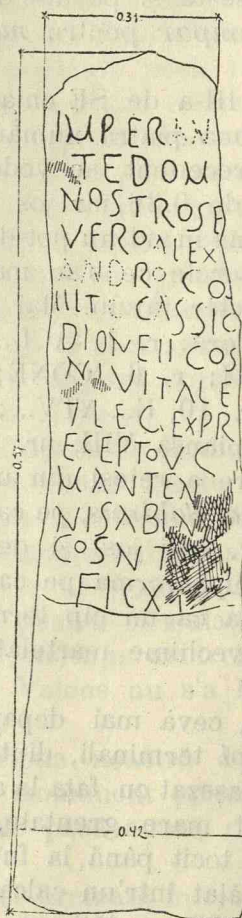

Fig. 26.

Imper[an]te Dom(ino) nostro Severo [A]lex[and]r[o] co[s] III [et] C[a]ssi[o] Dione II cos. Ni[pius?] Vitale[s] (centurio) leg(ionis) ex precepto v(iri) c(larissimi) M. Antenni Sabin[i] c(n)-s(ularis) n(ostri) t[erm(inos)] fixi[t].

Avem deci înaintea noastră o piatră de hotar pusă în anul 229 de un *centurio legionis* după porunca guvernatorului provinciei, *M. Antennius Sabinus*.

Numele gentil al centurionului e nesigur. Poate fi și *Ni[gidius]*

și *Ni/pius* (1) și *Ni/nnius* (2), etc. Că el nu dă precis numele legiunii, nu e ceva neobicinuit. Mai avem dela Dunăre și alte exemple (3): e drept pe inscripții de caracter particular, dar și la monumentul nostru legiunea eră indiferentă, căci el în calitatea sa personală de *centurio*, aveă a lucra, direct sub ordinele guvernatorului, iar nu ale comandantului legiunii. În special pentru fixarea hotarelor între diferitele *territoria* (municipale ori rurale) e chiar regulă ca guvernatorul provinciei să delege pe unul sau mai mulți centurioni cu această operațiune (4).

Ce *territoria* au despărțit acești *termini* puși în anul 229, cred că nu e greu de hotărît. Am arătat în prima comunicare despre Ulmetum, atât în text cât și în harta istorică anexată expunerii, că imediat la Răsărit de Ulmetum treceă hotarul între *territorium Capidavense* și *regio (territorium) Histriae*. De aici sunt fără îndoială și *cippi* terminali găsiți în zidul cetății Ulmetum.

Cine este însă *M. Antennius Sabinus*? El nu ne e de nicăiri cunoscut, nici în calitate de consul, nici ca legat al Moesiei Inferioare. Știm numai că în a. 230 eră aici alt guvernator, *Anicius Faustus Paulinus* (5) și că între 224 când e guvernator *Annius Italicus* și 234 când e *Decius Valerianus*, mai sunt afară de *Sabinus* al nostru încă doi *legati Aug. pr. pr.* de fixat mai precis (6). Numele gentil al lui Sabinus, *Antennius*, e cunoscut ca italic (cu un singur *n*, sau ca *Anternius*) (7), dar în *Prosopographia* nu găsim nici un *Antennius*. Al nostru ar fi primul. Găsim însă în *Prosopogr.* doi *Sabinus*, la cari ne-am putea gândi pentru identificarea cu al nostru. Unul e un *vir consularis, praefectus urbis* în a. 238; de acesta cred că nu poate fi vorba, nefiind cunoscut în alt chip în demnitatea de consul ori consularis (8); firește e posibil și contrariul, neavând nimic sigur la îndemână pentru identificare. Celalalt apare în a. 240 în calitate de *consul iterum*, deci a putut fi consul pentru întâia

(1) Cf. CIL. III Ind.

(2) Schulze, *Latein. Eigenn.*, s. v.

(3) CIL. III, 6265 (Dacia-Apulum), 2055 (Salonae), 7692 (Potaissa), 12380 (Moesia Inferior), 3539 (Aquincum), 14490 (Sucidava-Dacia Malvensis), etc.

(4) Vezi în CIL. III, p. 2549 o sumă de exemple: ca teren tehnic pentru hotare se întrebuințează deopotrivă *fines* și *termini*.

(5) CIL. III, 7473 la Stout, *Governors of Moesia*, p. 71.

(6) Stout, *l. c.*, p. 70 sq.

(7) De origine etruscă; v. la Schulze, *Eigenn.*, s. v.

(8) *Prosopogr. Imp. Rom.* III. p. 153, nr. 21.

dată cu vreo 12 ani înainte, pentru a ocupa în a. 229 legațiunea Moesiei Inferioare (1). Pe acest Sabinus Mommsen îl identifică cu Vettius Sabinus, care a fost făcut *praefectus urbi* în anul 238 sub Maximus (2). Cred mai de grabă că Sabinus *consul iterum* în a. 240 e de identificat cu *M. Antennius Sabinus* al nostru. Dovezi sigure nu pot da, dar ca titlu de ipoteză, cred că mă apropiu astfel mai mult de adevăr, decât identificându-l cu alți Sabinus.

28. Pe aceeaș curtină, în dărâmături, s'a găsit un fragment minuscul de piatră de calcar—lung de 0.095 și lat de 0.03—înroșit de foc și având pe el litera E întreagă și un fragment de bară verticală dintr'o altă literă deasupra lui E (vezi desemnul din fig. 27).

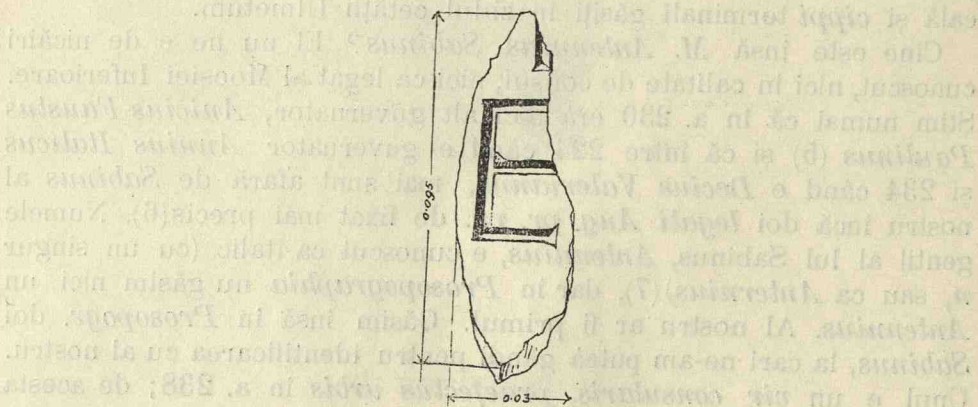

Fig. 27.

E un fragment dintr'o inscripție latină dela sfârșitul secolului al II-lea sau începutul celui de-al III-lea. Înălțimea literei e de c. 0.04 m.

29. La colțul de N al clădirii apsidale din interiorul cetății, în afara zidului, s'a găsit o *ara* de calcar alb compact, cu profilul superior rupt, înaltă de 0.35, lată de 0.20 la mijloc și de 0.28 la bază, și groasă tot de atât, având pe ea următoarea inscripție:

(1) *Ibid.*, nr. 22.

(2) *Ibid.*, p. 414, nr. 340.

Fig. 28.

[...] fonte Dei.

Literele frumoase, din secolul al II-lea, au o înălțime de 0.050—0.055. Intrucât *fons* nu e în acelaș caz cu *deus*, nu ne putem gândi aici la însuș *Deus Fons* (1), ci avem o dedicație la izvorul sacru al altui zeu. În privința aceasta avem și alte exemple în CIL. III. Astfel o inscripție din Apulum, în Dacia, zice: *ex iussu Dei Apollinis fontem Aeterni Ulp(ius) Proculinus speculator leg. XIII g(eminæ) Gordianae a solo restituit* (2). Cărui zeu va fi fost închinată această fântână dela Ulmetum, e greu de hotărît: putea fi și lui *Silvanus* și lui *Mithras* și lui *Aeternus (Iupiter)*, etc.

30. În valea din SV cetății, lângă fântânile satului Pantelimonul de sus, s'a găsit un fragment dintr'o placă de marmoră albă, fină, de formă triunghiulară, înalt pe stânga (la marginea plăcii) de 0.18, pe dreapta (mijlocul plăcii) de 0.02 și având celelalte două laturi ale triunghiului de 0.24 (sus) și de 0.22 (jos); grosimea fragmentului e de 0.12 m. Pe placă au fost scrise o sumă de nume în coloane: avem o parte din coloana I și numai câteva litere din două rânduri ale coloanei a II-a. Înălțimea literelor e de 0.01 m. Carac-

(1) V. Roscher, *Myth. Lex.*, s. v.

(2) CIL. III, 990. Cf. p. 2580 și 2511 cu 2547.

terul lor indică vremea pre-romană, c. sec. I a. Chr. Se mai pot ceti următoarele nume:

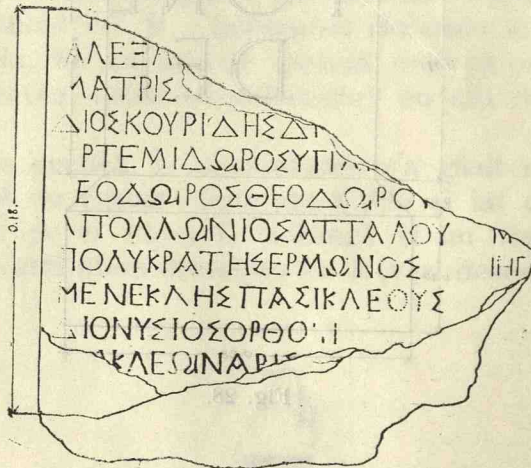

Fig. 29.

Coloana I... x... | [Α]λέξανδρος | ... | Μᾶτρις | ... | Διοσκουρίδης Δι...
 | [Α]ρτεμίδωρος Ὑγιαίνωντος | | Θ]εόδωρος Θεοδώρου | [Α]πολλώνιος
 Ἀττάλ[ο]υ | Πολυκράτης Ἑρμῶνος | Μενεκλῆς Πασικλέ[ο]υ | [Δ]ιονύσιος
 Ὀρθοκλέους | ... κλέων Ἄρισ[...].

Coloana II. M... | Ηγ....

Avem de sigur o listă de *θιασίται* dintr'un oraș grec dela mare. Care a putut fi acest oraș, când e vorba de aducerea la Ulmetum a acestei bucăți de marmoră? Cred că mai de grabă din Histria decât din Tomi a putut ajunge această inscripție la cetatea noastră. Insemnătatea documentului e firește cu totul secundară pentru istoria ținutului în vremea romană. Toate numele sunt curat grecești, ceea ce indică, întocmai ca și caracterul literelor, epoca pre-romană ca dată a inscripției.

31. In valea Ceatalorman, la câteva sute de metri spre E de cetate s'a găsit un fragment de *cippus*, înalt de 0.41, gros de c. 0.44 (grosimea e completă) și lat, tot ca fragment, de 0.23 la fața scrisă, iar la mijloc de 0.45 m. Literele sunt neregulate și de mărimi deosebite: în rândurile de sus mult mai mari (c. 0.05) decât

în cele de jos (c. 0.03); ele indică după duct mai de grabă secolul al III-lea decât al II-lea. Ca ligaturi avem: A cu M (de două ori), N cu E, A cu V, V cu M (de două ori), N cu D (de două ori), E cu T.

Textul e cu totul mutilat. Nu avem decât — probabil — a șasea parte din inscripție. Din rândul de sus se mai văd resturile următoarelor litere C, I, L, I, V, I, L, C, I și poate un A. În al doilea rând avem la început un A; în al treilea poate un D; în r. 6 la început pare a fi un N legat cu T. La sfârșitul ultimului rând pare fi fost un Q. La sfârșitul rândului 7 e o literă neclară.

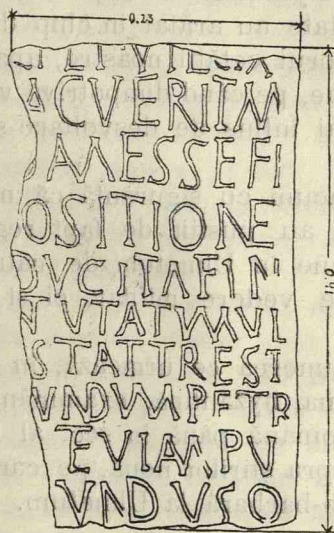

Fig. 30.

Putem ceti exempli gratia cam astfel: ...[... pl]acuerit m[uniend]am esse fi | [nium disp]ositione | [...] ducit a fin | [ibus... n]t ut a tumul(o) | [... di]stat tres [...] | [..... sec]undum petr | [am.....] et viam pu | [blicamSec]undus q[ui]n[q(uennalis)]?|....

Se pare că e vorba de facerea unei șosele bune și piatra delimitază precis până unde se va întinde activitatea celor obligați la «clădirea» ei. Dacă lectura mea din ultimul rând cu *Secundus quinquennalis* se adeverește, atunci avem aici un exemplu analog cu cel din CIL. VIII, 10322: *ex auctoritate Imp. Caesaris Traiani*

Hadriani Aug(usti) via nova a Cirta Rusicadem strata per possessores territori Cirtensium (1), — și deci în inscripția noastră avem a ceti: *quinquennalis territorii Capidavensis*. În acest caz piatra ar fi de cel mai mare interes pentru Ulmetum. Dar lectura propusă e prea nesigură, pentru a putea deduce pe baza ei ceva mai precis.

IV. Considerații istorice.

Descoperirile din campania a doua și a treia de săpături au clarificat și completat mult icoana pe care ne-o făcusem despre viața thraco-romană și apoi byzantină la Ulmetum. În special, clădirile târzii descoperite în cetate au arătat în chip definitiv, că viața care s'a desfășurat în interiorul cetății noastre, aparține, aproape în întregime, epocii byzantine, pe când dimpotrivă viața thraco-romană a avut un câmp mult mai întins de dezvoltare și un caracter aproape exclusiv agrest.

Putem apoi afirma acum cu siguranță că năvălirile barbare din sec. al V-lea și VI-lea au pustiit de fapt regiunea Capidavei, iar restaurarea vieții romane în Ulmetum de către Iustinian înseamnă nu numai din punct de vedere militar, ci și cultural o adevărată reclădire din ruine.

Vom deosebi în expunerea ce urmează, în chip pregnant, prima epocă, romană, de a doua, byzantină, examinând întâiu toate urmele de viață pur thraco-romană până în sec. al IV-lea, și numai după aceea oprindu-ne și asupra știrilor nouă, pe cari ni le dau săpăturile, despre viața byzantino-barbară la Ulmetum.

Pe două căi ni se adeverește vechimea vieții romane la Ulmetum, încă din vremea lui Traian: monumental și numismatic. Am arătat cu alt prilej că lagărul dela Carsium a fost clădit de către Traian în anul 103 (2). Ocuparea regiunii mijlocii dobrogene este dar definitivă la această epocă. Capidava, centrul de care atârna Ulmetum, fiind încă mai în interiorul Imperiului, trebuia cu atât mai mult să fie în acest timp definitiv luată în stăpânire de Romani.

(1) Cf. în această direcție materialul bogat adunat de W. Kubitschek, *Eine Römische Strassenkarte* în *Jahreshefte d. Oesterr. Archäol. Institutes*, vol. V, p. 20 sqq. și în special p. 24 sq., notele, și p. 32. Pe baza acestui material am încercat și eu reconstituirile de mai sus ale fragmentului nostru.

(2) *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, l. c., pag. 480 sqq.

Fapt e că la Ulmetum găsim monumente puse de colonii romani cel mai târziu sub Hadrian, dacă nu chiar sub Traian (v. mai sus cap. III, nr. 6, altarul lui *Flavius Severus*), iar la cetate s'au găsit monete de bronz dela Traian. Aspectul pe care îl avea viața romană aici se poate defini pe scurt în acest chip. Pe întregul teritoriu *capidavens* se răspândesc *cives Romani* agricultori în *villae* izolate, sau în *vici* cu caracter quasi-municipal, iar alături de ei tot ca agricultori trăesc, în parte chiar deplin izolați de Romani, în sate locuite exclusiv de ei, coloni thraci din Sud, Bessii. Evident în primele timpuri Dacii străvechi dela Capidava împreună cu Bessii sunt mai numeroși decât Romanii. Curând însă numărul colonilor romani crește așa de mult, încât ținutul capătă cultural o înfățișare romană. Intre vechii și noii coloni e însă perfectă înțelegere. *Collegia* de *cives Romani et Bessi consistentes regione Capidavae* sunt o apariție frecventă în inscripțiile veacului al II-lea. Ceeace e însă încă mai vrednic de luare aminte, e că organizația rurală romană pe *villae* constituind *pagi* și pe *vici*, e adoptată și de Thracii de aici, pe cari îi vedem de pildă în *vicus Ultinsium* trăind în forme romane exact la fel cu acelea pe cari le întâlnim la cetățenii romani din *vicus Ulmetum*.

Romanizarea acestor Thraci n'a cerut mai mult de 60 de ani. Majoritatea inscripțiilor cari îi privesc sunt din vremea lui Marcus Aurelius. Știm însă, că chiar din anul 140 Bessii din Ulmetum erau romanizați. Totuș personalitatea lor etnică ei nu și-o părăsesc nici după anul 172, de când e inscripția cu *vicus Ultinsium*. Găsim încă în sec. III-lea, la Ulmetum, locuitori cu nume thrace, ca acel *paganus* pe care îl întâlnim în inscripția așa de caracteristică din punctul de vedere al latinei vulgare, începând cu *valeates vos qui superissetis*, anume *Aurelius Sisinus*.

Populația Ulmetului în sec. II-IV e, precum vedem din inscripții, alcătuită astfel. Romanii vechi sau noi, din Apus ori de origine mai apropiată, predomină. Intâlnim aceste familii cu nume destul de vechi: Flavia (nr. 6, nr. 16, nr. 22), Valeria (nr. 15, nr. 25), Martia (nr. 8), Domitia (nr. 15), iar mai nouă Aurelia (nr. 3); din învecinatul *vicus Clementianum* găsim familia Aelia (nr. 17). Bessii apar fie singuri, ca locuitori în *vicus Ultinsium* (nr. 8), fie în *collegium* împreună cu cetățenii Romani în Ulmetum (nr. 16), fie izolați ca Aurelius Sisinus (nr. 3). Elementul grecesc e în vremea aceasta aproape disparent la Ulmetum. E foarte puternic însă în *Clementianum*, atât ca prezență reală (inscripții grecești: nr. 13)

cât și ca influență culturală (vezi mai sus sub nr. 17, *magistratus* în loc de *magister*, etc).

Singura cultură efectiv reprezentată prin monumente la Ulmetum în sec. II-IV e cea romană. Elemente specific thrace de viață socială ori religioasă, precum întâlnim în Moesia Inferioară și mai ales în Thracia (cf. Kalinka și Dumont, *o. c.*), nu ne întimpină la Ulmetum. Totul e aici roman: zei, organizație socială, viață comunală.

E caracteristic totuș faptul că Romanii de aici fac în manifestările lor de viață publică o deosebire pregnantă între elementele de oficialitate romană și cele de viață particularist-provincială. Să le cercetăm pe rând.

Monumentele votive dela Ulmetum sunt închinat următorilor zei: *Iupiter Optimus Maximus, Iuno Regina, Sol Invictus Mithras, Sanctus Silvanus Sator, Fons (Dei incerti)*. Pe când cei doi zei dintâi sunt de obicei adorați în inscripții oficiale, Mithras apare într'un obiect de cult mai puțin decât modest (un relief votiv) oferit de vreun om din popor, iar Silvanus Sator își are un *collegium* de *consacrani* (cu un *quaestor*) organizați pe modelul colegiilor *funeraticia*, având serbări anuale la *Rosalia*, când onorau deopotrivă pe *Dii Manes* și pe *Silvanus*.

Monumentele puse la Ulmetum în această epocă arată prin tehnica adesea deosebit de îngrijită cu care sunt făcute (d. p. altarul lui Flavius Severus, nr. 6, altarul cu *fonte Dei*, nr. 29, fragmentul nr. 18, altarul lui Flavius Augustales, nr. 22) un grad de cultură foarte respectabil pentru un colț așa de îndepărtat al romanității. Motivele artistice întrebuițate aici sunt în deobște cele locale: chenare de viță de vie, reliefe funebre cu scena ospățului ori cu eroul Călăreț, executate pe unele din ele, în special chenarele, foarte acurat, pe altele, firește, mai primitiv, ori chiar barbar (d. p. monumentul lui Valerius Victorinus, nr. 25). În privința aceasta poate că nu e întâmplător faptul că pe vremea lui Marcus Aurelius mai toate monumentele puse la Ulmetum sunt foarte rudimentar lucrate. Astfel altarul pus oficial de *magister vici* Flavius Germanus la anul 163, ori altarul pus lui Silvanus Sator de *collegium consacranorum* în anul 178, ori altarul pus oficial de *magister vici Ultinsium* în anul 172, sunt niște blocuri abia cioplite și cu literele mai mult sgâriate, decât săpate. E vremea războaelor marcomanice și a năvălirilor barbare în Dobrogea și Peninsula balcanică. Romanii n'au nici răgaz, nici mijloace de artă mai înaltă.

(Dimpotrivă, alte monumente, dela începutul (nr. 6, Flavius Severus),

ori dela sfârșitul (nr. 22, Flavius Augustales) veacului al II-lea, arată o preocupare de frumos, care corespunde politic și unei vremi mai liniștite.

Secolul al III-lea e și pentru Ulmetum o vreme de grea încercare. Monumentele din acest timp sunt iarăș făcute din sărăcie. Până și pietrele de hotar pe cari le pune în anul 229, din porunca împăratului Severus Alexander, guvernatorul provinciei Moesia Inferior, M. Antennius Sabinus printr'un *centurio legionis*, între *territorium Capidavense* și *territorium Histriae* aici la Ulmetum, sunt niște biete blocuri abia ecurisate și neglijent scrise. Totuș, vieața romană la Ulmetum continuă chiar în sec. al IV-lea, de când avem aici un monument funerar pus, după cum am crezut că pot fixa, în anul 324 unui Valerius Victorinus subofițer în garda imperială a lui Licinius, mort în lupta dela Calchedon. Victorinus, care își are familia în Ulmetum, e împreună cu ai lui păgân. Inscripția lui e împodobită cu un relief pe motivul vechiu thraco-roman al eroului călăreț.

În afară de numeroasele amănunte inedite, pe cari ni le fac cunoscute monumentele găsite în ultimele campanii la Ulmetum, cu privire la istoria generală a Imperiului Roman și asupra cărora am insistat mai sus în cap. III, trebuie să notez aici lumina cu totul nouă pe care ele o aruncă asupra vieții colonilor romani din aceste părți.

Nu e o întâmplare că Silvanus apare cu epitetul de *Sator* pentru întâia dată la Ulmetum. Opera de defrișare a ținutului păduros, prefăcut de coloni în regiune agricolă, nu se putea exprima printr'un simbol mai potrivit ca acela al prefacerii lui Silvanus Silvester din celelalte părți ale Illyricului în *Silvanus Sator* la Capidava. Sărbătorile cele mari ale verii, când se aduceau și mulțumiri zeilor pentru recolta dăruită și închinare morților din belșugul roadelor, spre odihna lor și pacea celor vii, strângeau la praznice și petreceri sgomotoase pe toți colonii din *territorium*: veniau și *pagani* din *villae* și *vicani* din satele thraco-romane dimprejur și la aceste adunări voioase puneau la cale și ridicarea de monumente nouă. Numai așa se explică de ce toate monumentele votive dela Ulmetum sunt puse în Iunie ori Iulie (altarul lui Silvanus Sator la 1 Iunie 178, cel al lui Sanctus Silvanus la 5 Iunie 191, cel pus de *cives Romani et Bessi consistentes vico Ulmeto* prin Flavius Germanus la 25 Iunie 163, iar cel pus de Bessii din vicus Ultinsium prin Martius P(h)ilo, magister, la 2 Iulie 172).

Monetele găsite la Ulmetum în ultimele campanii ne arată pe de o parte continuitatea vieții romane aici din secolul II până în al V-lea (dela Traian la Theodosius II), iar de alta ne documentează încă odată legăturile, pe cari le cunoșteam și din alte izvoare, între Ulmetum și orașele grecești dela mare, Tomi și Histria. În adevăr dela Histria am găsit o monedă autonomă din timpul lui Septimius Severus, iar dela Tomi, una tot astfel bătută pentru Gordianus și Tranquillina. Caracteristic e golul ce se formează atât numismatic cât și monumental, în tradiția istorică asupra Ulmetului între prima jumătate a sec. al IV-lea și începutul sec. al VI-lea. Firește nu e nici o mirare dacă ne gândim că în acest timp cad și marile migrații de popoare cari turbură vieța Răsăritului de acum înainte aproape neîntrerupt până către mijlocul evului mediu. Totuș Ulmetum e chemat în vremea byzantină la o viață nouă, care deși mai mult artificială și întâmplătoare, lasă cu toate acestea urme adânci în istoria Scythiei Minore.

Toate clădirile existente astăzi la Ulmetum începând cu însuș zidul cetății sunt din vremea byzantină. Nicăieri în săpăturile de până acum nu am putut constata urme ale aceluia *ἐκ παλαιῶ ἔργου*, de care vorbește Procopius în *De aedificiis* IV, 7,17, ci dimpotrivă avem numai la fiecare pas confirmarea știrii aceluiaș autor, *ὄλον τοίχων ἐκ θεμελίων δευράμενος*, precum zice el (*ibid.*, § 18) despre restaurarea lui Iustinian la Ulmetum.

Ceeace înainte puteam numai presupune în această privință după planul general al cetății și după tehnica ei, ne este acum confirmat deplin de o inscripție din vremea lui Iustinian, pusă de soldații cari au clădit cetatea. Acest monument ne arată că pentru construirea Ulmetului a fost întrebuintată *legio palatina, lanciarii iuniores*, detașată din Constantinopole în Scythia Minor. Soldații aceștia se arată a fi fost Romani după doi graffiti sgâriați de ei în mortarul încă moale, care acoperia rosturile pietrelor pe fața din lăuntru a turnului al treilea patrolater de Sud-Est: sunt simple exerciții fără vreun sens mai deosebit, dar sunt pe latinește și în caractere destul de frumoase ca duct.

Ceeace e acum foarte caracteristic, e modificarea în anumite puncte a planului primitiv al cetății la foarte scurt timp după ridicarea ei. Cele două porți mari sunt sau strâmtate, sau cu totul astupate, cele mici sunt toate strâmtate. Dacă acum strâmtarea porților mici este făcută cu o tehnică mai rudimentară, care ar putea să indice o epocă ceva mai târzie, lucrarea de prefacere a por-

ților mari este în aceeaș manieră ca a cetății întregi. Mortarul cu care sunt lucrate părțile adăugate la cele două porți e opera unor meșteri byzantini, cari nu pot fi decât înșiși soldații de garnizoană la Ulmetum.

Aceste modificări ne arată că dela început castelul a fost atacat cu violență de barbarii Slavi de prin prejur, împotriva cărora tocmai fusese ridicat de Iustinian, după cum ne spune lămurit Procopius (*l. c.*).

Garnizoana byzantină trebuie să fi fost foarte redusă dacă, chiar în proporțiile modeste ale acestui castel, ea nu putea face față dușmanilor după planul ei dintâiu de construcție și trebuia să astupe cu totul poarta cea mare de Nord-Vest pe frontul dinspre dușmani. E drept că dela început planul cetății era destul de defectuos din punctul de vedere al apărării. Astfel laturea de Nord-Est era pe o lungime de 130 metri apărată numai de un singur turn patrulater la mijlocul ei (afară de cele două turnuri de colțuri dela capetele ei, cari firește aveau o întrebuințare specială și nu puteau completă aceea ce lipsia acestei laturi pe însuș frontul ei). Dar ceea ce e încă și mai ciudat e că această latură așa de slabă mai era străbătută și de două porți mici fără nici o apărare specială.

Principiul aplicat și aici din belșug pentru defensiva cetății era acela al utilizării curtinelor ca front continuu împotriva dușmanilor, soldații având a lupta de pe terasa cu creneluri de deasupra zidurilor. Afară de două cortine scurte, toate celelalte au pe din lăuntru amenajate în grosimea zidului scări duple de piatră conducând sus pe zid. Cu cât cortina e mai lungă, cu atât scara e jos mai largă spre a face loc la cât mai mulți soldați, cari să urce dintr'odată treptele.

Turnurile cetății au fost ca de obicei întrebuințate pentru artilerie: s'au găsit în ele numeroase ghiulele de piatră de diferite mărimi.

Firește, castelul zidit de Iustinian nu putea avea în vedere decât pe soldați. De aceea nu găsim în interiorul cetății decât clădirile oficiale strict militare, necesare oricărui castru (*praetorium*, *quaestorium*, *thermae* ori *horrea*), rămânând ca soldații ori civilii cari locuiesc castelul să-și facă ei singuri locuințele cum se vor pricepe.

Săpăturile făcute până acum în cetate ne arată că, scurtă vreme după ridicarea ei, elementul militar din Ulmetum a trecut pe al doilea plan, civilii invadând totul și făcând prin construcțiile lor, cari nu țineau seama de nici una din nevoile de apărare sistematică a cetății, aproape imposibilă utilizarea diferitelor elemente de defensivă cu cari cetatea fusese înzestrată în planul primitiv.

În adevăr, vedem construindu-se, lipite de cortine, tot felul de locuințe, cu ziduri cari merg până în zidul cetății, turnurile sunt ocupate pentru aceleași scopuri practice ale vieții civile, ca locuințe ori depozite, iar clădirile militarești din interiorul cetății sunt chiar cu totul părăsite, și peste ele se ridică altele, cu totul după alt plan și altă orientare.

Descoperirile mărunte din cetate ne arată că viața așezată de ocupații agricole nu încetează nici chiar în aceste timpuri așa de grele la Ulmetum. Diferite instrumente și unelte de fier, ca seceri, coase, topoare de diferite forme, cuțite, etc., găsite aici ne dovedesc deplin acest lucru. Faptul că ele se întinpină alături cu fragmente de arme (săgeți, lănci și coifuri de fier) ne arată numai că și aici, ca în toate părțile la Dunăre, locuitorii romani trebuiau să fie în aceeași vreme și coloni și soldați.

Monetele byzantine găsite în cetate ne arată că viața așezată la Ulmetum nici nu începe, nici nu se sfârșește cu Iustinian. Avem documentat întregul șir al împăraților dela Iustin I până la Mauricius Tiberius. Majoritatea sunt firește dela Iustinian. Cele dela Tiberius II și Mauricius, câte s'au găsit, sunt toate de aur,—afară de una, de bronz.

De altă parte clădirile târzii din cetate ne arată că Ulmetum a fost locuit de o populație civilizată cel puțin până prin anii 600, când Avarii pun capăt și aici ca și la Tropaeum Traiani oricărei vieți așezate în forme romano-creștine. Constatăm în ruinele dela Ulmetum cel puțin trei epoce în lăuntrul veacului al VI-lea. Prima, cea curat militarească, caracterizată prin construcțiile în beton solid cu mortar puternic, așa precum, în afară de zidurile castelului, mai avem și construcția apsidală descoperită în partea de Est a cetății. A doua epocă, care a urmat de aproape pe prima, se distinge prin bogăția elementelor mărunte de viață casnică, găsite în clădirile aciuete în toate părțile pe lângă zidurile cetății: *dolia*, hydrii, amfore, cănițe mici, talgere de pământ bine lucrat și bine ars, ne întinpină în toate părțile. Că ele sunt din epoca aceasta târzie, byzantină, ne arată inscripțiile târzii, creștine, gravate pe unele din ele (cf. mai sus, cap. III, nr. 10—12). Tot din această vreme sunt a se socoti și numeroasele râșnițe de piatră găsite în toate părțile (în special foarte numeroase în marele turn patrulater de Nord-Vest) precum și construcții ca aceea a cuptorului mare de pâine pe care îl găsim lipit de frontul interior al primei cortine de Sud-Vest. E drept că zidurile clădirilor din această epocă sunt forte rudimentare, de piatră

prinsă cu pământ, dar ele sunt încă destul de solide, mai ales pentru scopul așa de modest de simple locuințe, pe care îl aveau. Dimpotrivă, a treia epocă, de fixat poate tocmai pe vremea așa de nenorocită a lui Mauricius, e caracterizată prin totala barbarie a construcțiilor ei. Astfel pe când din a doua epocă găsim la clădirea apsidală la înălțimea de c. 0.95 m. deasupra nivelului primei epoci, o construcție foarte îngrijită, pavată cu cărămizi, clădirile pe care le fixăm în a treia epocă, găsite atât la poarta de Nord-Vest cât și la cea de Sud-Vest, sunt așa de primitive încât, la vederea lor, primul gând mi-a fost că ele trebuie să fie din vremea Slavo-Bulgarilor. Obiectele mărunte găsite însă în aceste ruine și cari au un caracter evident romano-byzantin (e vorba firește de vase de pământ ars, găsite *in situ* pe vetrele de foc, încă bine păstrate) m'au incredințat că propriu zis aceste construcții barbare nu sunt decât ultima formă a vieții romane la Ulmetum.

Ce s'a întâmplat însă cu Ulmetum între vremea lui Theodosius al II-lea și cea a lui Iustinian? Atât descoperirile mărunte cât și inscripțiile aproape ne părăsesc în acest timp. Doară un monument grec creștin de prin a doua jumătate a sec. al V-lea, ori o monedă dela împăratul Iulius Nepos, din acelaș timp, de ne mai amintesc că există aici o așezare civilizată. Faptul că găsim monete de bronz și dela Iustinus I e o dovadă că această vieță antică, măcar latentă se mănține continuu la Ulmetum. Nu putem însă trece sub tăcere că între năvălirea Hunilor și restaurarea lui Iustinian nu mai poate fi vorba de o vieță liniștită quasi-orășenească la cetatea noastră. Dacă ocupația locuitorilor romani de aici fusese în totdeauna mai ales agricultura, apoi, în acest timp, ea eră oarecum obligatorie pentru salvarea însăș a vieții lor. Barbarii îi prădau, e drept, dar ca lucrători ai câmpurilor îi prețuiau prea mult, având ei înșiși nevoie de rodul muncii lor. Astfel dar, nu poate fi vorba nici în sec. al V-lea de o apunere a vieții romane la Ulmetum, ci putem numai, cel mult, constata o mare decadentă a ei, în folosul noilor conlocuitori, Slavii, cari încet-încet se vor deprinde și cu vieța așezată luând locul Romanilor.

Un singur lucru ne mai rămâne cu acest prilej de accentuat. Elementul grecesc dela Mare, în special din Tomi, capătă cu ajutorul organizației bisericesti creștine, grecizate în bună parte, o influență încă și mai mare ca înainte în Scythia Minor. Inscripțiile grecești creștine de pe obiectele de pământ ars găsite la Ulmetum, aparținând epocii byzantine, ne documentează în chip clar acest fapt istoric cultural.

Interiorul cetății Ulmetum este încă în mare parte nesăpat. Campaniile viitoare de cercetări vor aduce de sigur încă multe elemente de preț pentru cunoașterea vieții romano-byzantine de aici. Pentru vremea mai veche însă de sec. al IV-lea, e probabil ca rezultatele expuse în comunicarea de față să rămână definitive. În adevăr, monumentele mai vechi romane întrebuițate ca material de construcție la cetatea byzantină, au trebuit să fie toate puse în placajul zidurilor de încunjur ale castelului, pentru care scop ele erau așa de potrivite, în vreme ce la clădirile din interior ele nu puteau decât prea puțin servi. Cum zidul de apărare al cetății este acum complet liberat, tainele pe cari le ascundeă el asupra vieții romane la Ulmetum în sec. II—IV, sunt, cred, mai toate aflate prin descrierea și explicarea respectivelor monumente.

RÉSUMÉ

Le Camp d'Ulmetum II.

Résultats de la deuxième et troisième campagnes de fouilles, des années 1912 et 1913.
Deuxième partie.

III. *Inscriptions et monuments figurés.* Exceptant les deux graffiti de la III-e tour du SE, l'inscription mentionnant la *pedatura lanciarium* dans la II-e tour du SE et trois inscriptions sur des objets usuels, toutes les inscriptions et les monuments décrits ci-dessus, en nombre de vingt six, ont été trouvés en fonction de matériel de construction pour le camp byzantin d'Ulmetum, étant utilisés soit dans le parement, soit dans le massif intérieur des murs.

1. Près de l'escalier de la première courtine du NE on voit encastré dans le mur un fragment long de 0.38 et large de 0.20 m., du profil orné d'un monument (v. *le Camp d'Ulmetum*, II, 1, pl. V, fig. 2, et ci-dessus, p. 330, fig. 1). D'après le motif ornemental, vrilles de vigne avec feuilles et fruits, le fragment a dû faire partie d'une stèle funéraire. Ce motif est d'ailleurs très commun à Ulmetum.

2. Un peu plus loin, près de la même courtine, fut trouvé un fragment de plaque en marbre avec un relief mithriaque (v. ci-dessus, p. 330, fig. 2 et pl. I, fig. 1), haut de 0.073—0.098, large de 0.072—0.060 et épais de 0.026. On voit encore: 1° la jambe droite de Mithras tendue le long de la cuisse du taureau (avec son pied le dieu tient immobile le pied de la bête) et le genou gauche appuyé sur le dos de la victime; 2° la partie déjà décrite du taureau; 3° sous le taureau le serpent; 4° à gauche du groupe, *Cantopates* jusqu'à la poitrine. De l'inscription votive qui était gravée en bas sur la marge rehaussée du relief on peut encore lire DEO BO, que je crois pouvoir compléter: *Deo bo[no Invicto]*. (V. ci-dessus, p. 331).

3. Dans le parement de la première courtine du NO, il y a près de la tour d'angle du N un fragment de stèle funéraire, haut de 0.96, large de 0.87, épais de 0.31, placé la face écrite contre le mur. Nous avons pu le décrire sans toucher à la pierre, en ôtant seulement le béton qui couvrait la partie travaillée. C'est la moitié supérieure d'un monument très mutilé. Son cadre profilé a été orné à une bonne époque—peut-être le II-e

siècle—avec le motif de la vrillette de vigne, mais plus tard—probablement au siècle suivant—cet ornement déjà détruit a été remplacé par un autre simplement linéaire (v. p. 333, fig. 3). Il y a toutefois encore une troisième époque de ce monument. En effet, tandis que de la première inscription (II-e siècle), complètement martelée, il ne nous reste plus rien (la dernière nous est à peu près complètement conservée), nous avons d'une deuxième inscription—sensiblement plus récente que les ornements en vrilles de vigne—encore quelques lettres sur la marge profilée de droite, E,T,A,A (voir fig. 3 et cp. pl. I, fig. 2).

L'inscription actuelle a un caractère de décadence évidente. Les lignes sont obliques, les lettres à peine indiquées et sans proportion entre elles (0.04—0.05 m. de hauteur), le contenu-même est en latin barbare. J'ai ainsi pu lire et compléter l'inscription (v. p. 333 et suiv.):

Valeates vos qui superissetis et coe[...]. Jetez manes tres qui a vos ad nos venaturi setis. Aur(elius) Sisinus paganus vixit annis super LXX et superis de s[uo et] coniug[i...].

Pour les mots *coe[...]. Jetez manes tres* je n'ai pu trouver aucune explication qui me satisfait. Pour les autres remarques sur la langue et sur les *acclamations* analogues à celles des inscriptions du Bas Danube je renvoie ci-dessus, p. 333 et suiv. Le nom que porte ce *paganus*, *Sisinus*, doit être d'origine thrace, de *Sisus*, *Sises*, *Sisi*, *Sisia*, etc. (v. toutes les pièces à l'appui, ci-dessus, p. 336), ce qui ne serait pas exceptionnel pour Ulmetum, où nous avons des *Bessi consistentes vico*, et pour le *territorium Capidavense*, où nous avons des Besses et des Daces indigènes qui cultivent la terre à côté des nouveaux colons, venus de l'Occident déjà romanisé. Quant au titre de *paganus* que se donne Aurelius Sisinus, il doit être sans doute compris au sens que Sisinus n'était pas d'Ulmetum (*vicanus*), mais de quelque *villa* des alentours, faisant partie du *pagus (Capidava)*.

4. Fragment sans importance d'une plaque avec inscription, portant encore les traces d'une *tabula ansata* et une seule lettre, E; trouvé près de la même courtine du NO (voir fig. 4, p. 338).

5. Autre fragment trouvé non loin du précédent, haut de 0.36—0.46, large de 0.11—0.19, épais de 0.16. La pierre a été utilisée comme seuil de porte. Le relief qui la couvre est à peu près complètement détruit (voir le dessin ci-dessus, p. 339, fig. 5). On reconnaît encore: 1° sur la marge à droite les traces d'un cadre en feuilles de lierre; 2° en haut des restes d'une *κλίνη* sur laquelle reposait une figure; 3° sous la *κλίνη* un personnage masculin en miniature. Nous avons donc la scène du banquet funèbre.

6. Dans le contrefort droit de la porte du NO sur sa face vers l'entrée de la tour, il y a, encastré dans le parement, la face vers l'intérieur, un monument

que j'ai reconnu et décrit sans l'enlever de sa place, de la même manière que le no. 3. C'est une *ara* en pierre calcaire très blanche et compacte, haute de 1.35 m., large (au fût) de 0.49—0.50 (au niveau des profils restaurés de 0.60) et épaisse de 0.48 (au milieu)—0.545 (aux profils). Les profils ainsi que les premières quatre lignes de l'inscription sont de la plus belle époque romaine: le monument ne pourrait être que du temps de Trajan ou, au plus tard, d'Hadrien. Les lettres ont une hauteur de 0.09 (1-e ligne), 0.06 (2-e) et 0.065 (3-e et 4-e). En commençant par la fin de la quatrième ligne jusqu'au profil inférieur, l'autel a été martelé et on a gravé en caractères qui indiquent la fin du II-e siècle (voir le dessin, p. 341, fig. 6 et pl. II, fig. 2) des mots qui complètent l'inscription sans nuire à la continuité du sens. Nous distinguons donc deux parties de l'inscription: la première, ancienne: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et Iunoni Reginae T. Flavius*, et la seconde, nouvelle: *Severus pos[ui]t de suo l(ibens) m(erito)*. La nouvelle, adoptant le commencement de l'ancienne est donc complète. Le dernier T. Flavius qui a le cognomen *Severus* est sans doute un descendant de l'ancien, dont le cognomen a été martelé. Pour la colonisation d'Ulmelum ce monument est donc tant par son âge que par son contenu d'une importance évidente.

7. Dans le parement du même contrefort, tout près du no. 6, on a encastré un autre autel en pierre calcaire. On l'avait par malheur d'abord brisé en deux et nous n'avons plus que la moitié inférieure du monument, haute de 0.70 m., avec la fin de l'inscription *...ns pos(uit)*, en caractères du II-e siècle (hauteur, 0.07 m.). (V. le dessin, p. 343, fig. 7; cp. pl. II, fig. 2, à gauche).

8. Dans le même contrefort de la porte du NO j'ai reconnu, dégagé sans défigurer le mur et complètement décrit, un autre autel en pierre calcaire, haut de 1.38 m., large de 0.51 et épais de 0.43 (au fût). Les profils ont été martelés de tous côtés sauf sur la face latérale de droite. Reconstituant les profils — proéminents de 0.06 m. de chaque côté — nous pouvons représenter le monument comme on le voit ci-dessus, p. 345, fig. 8. Les lettres, hautes de 0.04—0.05, sont négligemment gravées; leur forme est irrégulière, parfois jusqu'à devenir cursive (voir le F de la 9-e ligne). Le contenu de l'inscription, très important, est celui-ci (cp. p. 345 et pl. II, fig. 1): *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) <s(acrum)> et Iunoni Reginae pro salutem Im[p(eratoris)] Aureli An(ton)ini Marti(u)s P(h)ilo mag(ister) vici Ultinsium posuit de suo et Besis VI n(ona)s Iulias Orfito et Maximo co(n)s(ulibus)*. Cette dédication a donc été faite le 2 juillet 172. — Le nom du *magister vici* est écrit sur la pierre MARTISPILO. Je n'ai pas cru qu'il y ait lieu à penser à un nom thrace, mais qu'il y a simplement à lire: *Marti(u)s P(h)ilo*. Quant au nom du nouveau *vici* qui nous devient connu par cette inscription, je le considère comme thrace, provenant d'une racine composée,

Ul-tin, elle-même dérivée d'une autre plus ancienne, *Ulu-dina*, et puis romanisée en *Ultinsium* (Ultinenses, Ultenses, Ultinses). En effet nous connaissons par Procope et des inscriptions ces noms de localités dans la Scythie Mineure: *Bassi-dina*, *Bele-dina*, *Bis-dina*, *Resi-dina*, *Amlai-dina*, *Asboldina*; il ne serait donc pas impossible d'avoir eu près d'Ulmetum une *Ulu-dina*, qui par exception aurait ensuite reçu un nom de caractère romain. En tout cas le nom *Ultinsium* n'est pas dace (nous sommes dans le territoire de Capidava), mais paraît être besse (*ulu* est une racine besse). Les Besses eux-mêmes habitaient effectivement *Ultinsium*, et notre autel a été dédié seulement par eux et non comme de coutume dans les bourgades mixtes, composées de *cives Romani consistentes vico* et d'indigènes, par les deux corporations réunies (voir les inscriptions d'Ulmetum: *cives Romani et Bessi consistentes vico Ulmeto*); le fait que notre inscription est dédiée par le *magister vici* lui-même, et non par un *magister collegii* quelconque, et que toutefois nous ne voyons prendre part à la dédication que le *collegium peregrinorum* des Besses d'Ultinsium et non aussi un *collegium civium Romanorum* (ce qui serait tout à fait indispensable pour un voeu de loyauté envers l'empereur), me fait croire que ce *vicus* était habité seulement par des Besses romanisés.

9. Dans le contrefort gauche de la porte du NO sur le côté de l'entrée, nous voyons encastrée dans le parement, la face au dehors, une grande stèle funéraire en pierre calcaire (voir *le Camp d'Ulmetum*, II, 1, pl. XXI, fig. 1), haute de 2.08 m., large de 0.75, épaisse de 0.32. La partie supérieure de la stèle, haute de 0.58, encadrée par deux pilastres, contient la scène du banquet funèbre. La partie principale du monument, haute de 1.50 m., est occupée par le cadre profilé, large de 0.215 m., ornémenté avec le motif bien connu des vrilles de vigne, qui émergent d'un vase représenté à la base du monument. Le champ de l'inscription, haut de 0.895 m. et large de 0.32, paraît avoir été soigneusement martelé en vue d'une autre inscription (voir ci-dessus, no. 3), qui resta toutefois non écrite. Quant à la scène du banquet funèbre elle est très mutilée (voir pl. III, fig. 1 et le dessin, p. 350, fig. 9); on reconnaît à peine trois figures amplement drapées reposant sur une *κλίνη* et dont celle de gauche tient dans ses bras un enfant; en face de la *κλίνη* une table à trois pieds et un esclave assis sur une petite chaise; à droite du lit une figure peut-être féminine sur une *cathedra*.

10. Couvercle de vase, en terre cuite, rond et plat, au diamètre de 0.08 m. et épais de 0.01, trouvé dans la chambre formée par l'entrée de la porte du NO avec les murs semi-barbares décrits dans le *Camp d'Ulmetum*, II, 1, p. 293. Il porte en cercle sur sa partie supérieure cette inscription: *Κύριε, βοήθη!* (voir *Ulmetum*, II, 1, pl. XXIX, fig. 1 et le dessin ci-dessus, p. 352, fig. 10).

Une invocation analogue, ne pouvant être plus récente que du VI-e siècle, nous est connue de Tomi (inscription sur pierre calcaire): † Κύριε ὁ θεὸς βοήθη πόλιν ἀνανεομένην. Celle d'Ulmetum est sans doute de la même époque.

11. Couvercle de vase, de même forme et dimensions que le no. 10. Il porte cette inscription qui n'a besoin d'aucun commentaire: *πίε, οἶνος καλός* (v. p. 353, fig. 11).

12. Sur un objet en pierre molle, grise, en forme de tronc de cône, haut de 0.10 m. et large de 0.11 (en diamètre, à la base)—0.05 m. (de même, en haut), qui a pu être soit un bouchon d'*hydria*, soit un poids, on voit gravée la croix byzantine avec les lettres apocalyptiques α et ω des deux côtés, v. p. 354, fig. 12). D'après la forme de la croix, cet objet devrait être—au plus tôt—du temps de Justinien.

13. Dans la grande tour carrée du NO, près du pilier du N fut trouvée la moitié supérieure d'un autel en marbre, finement profilé et avec sa partie supérieure creusée en forme de bassin, ondulé comme une coque. Le fragment est haut de 0.61, large et épais, au milieu de 0.56 et au niveau du profil de 0.68 m; la hauteur du profil est de 0.21. Le profil est bien conservé de toutes parts (v. pl. III, fig. 2 et cp. le dessin, p. 355, fig. 13). La hauteur des lettres—assez élégantes—varie suivant les lignes où elles se trouvent, entre 0.041 (V-e—VI-e ligne) et 0.046 (III-e ligne). On peut ainsi lire la partie conservée de l'inscription: Ἀγαθῆ(ι) τύχη(ι) τὴν Σεβαστὴν Σαβεινίαν Τρανκυλλεῖναν, βουλῆ δήμος τῆς μητροπό(λ)εως Τόμειως. Après Τόμειως nous avons à compléter (d'après la dédication analogue de Nicopolis ad Istrum: Cagnat, IGR. I 581): ἀνέστησαν εὐτυχῶς, ὑπατεύοντος Προσίου Τερτυλλιανοῦ πρεσβευτοῦ ἀντιστρατήγου. On peut fixer la date de notre inscription entre le commencement de l'année 241 et février-mars 244. Mais entre ces deux dates nous pouvons donner une autre encore plus précise. L'an 242 Gordien part contre les Perses en passant d'abord par la Mésie et la Thrace, où il bat les Goths et les Carpes qui avaient de nouveau invadé les provinces. A cette occasion les provinciaux reconnaissants élevèrent à Gordien et à Tranquilline des monuments honoraires dans divers centres (voir p. 356), entre autres¹ comme nous le voyons par notre inscription, aussi à Tomi, ou plutôt dans le territoire rural de Tomi. En effet, des arguments que je ne puis pas énumérer ici (voir ci-dessus, p. 356 suiv.), mais dont je cite seulement le suivant: la présence à Ulmetum d'autres monuments du *vicus* thraco-romain *Clementianum*, qui faisait partie du territoire de Tomi et se montre dans les inscriptions de culture plutôt grecque (voir pour ce vicus ci-dessous, no. 17), — me font croire que l'autel de Tranquilline a été aussi apporté de Clementianum à Ulmetum.

14. Fragment sans importance d'une stèle funéraire (v. le dessin, p. 358, fig. 14 et pl. IV, fig. 1).

15. A la jonction du contrefort S de la porte du SO avec le côté intérieur de la tour nous voyons encastré dans le socle du mur un autel en pierre calcaire, haut de 0.92 (0.245 la base, 0.185 le couronnement et 0.49 le fût), large de 0.40 au fût, de 0.46 en haut et de 0.48 en bas (aux profils), épais de 0.36, resp. 0.42. L'inscription, très peu soignée, est encore plus mal conservée. Les lettres sont hautes de 0.02—0.03, la dernière ligne exceptée, où elles ont une hauteur de 0.04—0.05. J'ai pu lire (voir le dessin, p. 359, fig. 15 et pl. IV, fig. 2): *Consacrani Silvan[is] Sato[r]i[s] OVIC/CAIIA//ACAF//N// II posuerunt [ar]ja Silvano nomine suo per Valerio Valeria[n]o quae[s]tor[e]m D[om]et(ium) Consulem, kalandis Iuni[s], Orf(ito) Ru(fo) cos.*. Un *Silvanus Sator* était, jusqu'à présent, inconnu. Le titre de *consacrani* que se donnent ses adorateurs organisés en collège n'était connu dans l'Illyricum que par une seule inscription. Le monument a été dédié le 1 juin 178. Une autre inscription d'Ulmetum, ci-dessous, no. 22, parle des mêmes *consacrani* et porte à peu près la même date de mois: le 5 juin (de l'année 191). Le *collegium* des *consacrani* d'Ulmetum était — comme nous le voyons surtout dans la deuxième inscription — *funeraticium*. La fête de Silvanus avait été identifiée par les Romains et les Besses d'Ulmetum avec celle des *Rosalia*, célébrée partout dans la Scythie Mineure entre le 30 mai et le 13 juin (voir toutes les pièces à l'appui ci-dessus, p. 362 suiv.). Cette identification n'a d'ailleurs rien de spécial thraco-romain (comparer aussi les inscriptions respectives de Philippi, ci-dessus, p. 362), car nous la trouvons aussi en Italie (CIL, X, 444). Quant pour le nom que j'ai cru pouvoir lire vers la fin de l'inscription dans les lettres DOMETCONSVLEM *Dometium Consulem*, je dois rappeler le cognomen *Consularis*, que nous rencontrons à Praeneste dans le Latium, et qui m'a fait admettre un cognomen si insolite que celui de *Consul*.

16. Dans l'entrée de la tour S, de la porte du SO, nous trouvons employée comme pierre de parement au pilier S un autel votif placé la face au dehors (voir pl. IV, fig. 3 et le dessin, p. 366, fig. 16). Le profil supérieur de l'arc manque; celui d'en bas est totalement martelé, mais l'inscription est à peu près intacte. Le fragment est haut de 0.89, large et épais de 0.47. Les lettres ont une hauteur de 0.025—0.035 dans les premières dix lignes et de 0.015—0.020 dans les deux dernières. Elles sont très peu soignées. La dernière ligne est en grande partie détruite. J'ai lu et complété: *I(ovi) O(p-timo) M(aximo) et Iunoni Reg(inae) pro salutem M(arci) Aur(eli) V[e]ri et L(ucii) Veri Aug(usti) et sua civis R(omani) et Bessis cons(istentes) vico Ulme(to). F(avius) Germanus mag(ister) vici posuit de suo VII kal(endas) Iulias Ponti[o] La[e]li[a]n[o] [C]e[sen]ni[o] [Sospite co(n)sulibus]*. Le nom de Verus donné à Marc-Aurèle encore en 163 (la date de notre inscrip-

tion) est surprenant. Les deux dernières lignes de l'inscription ne peuvent être complétées d'une autre manière que la ci-dessus proposée. En effet pour une lecture *Pomp[ei]o Macrino Iuventio Celso* (a. 164) on ne trouve aucun appui dans les restes de lettres de la dernière ligne. Le monument avait donc été dédié le 25 juin 163.

17. Nous avons trouvé, employé comme seuil à la petite porte du S, un autel en pierre calcaire très compacte, haut de 1.04 (0.12 et 0.09 la hauteur des profils), large de 0.45 au fût et de 0.53 aux profils et épais de 0.42, resp. 0.50. (Voir pour la position de l'autel dans la porte *Le Camp d'Ulmetum*. II, 1, p. 261: le plan de l'entrée, et surtout pl. V, fig. 1; voir aussi ci-dessus, p. 369, fig. 17 et pl. V, fig. 1). Les lettres, très irrégulières, ont une hauteur qui varie entre 0.025 et 0.045 m. quelquefois dans la même ligne et le même mot. Le lapicide a dû être un grec, puisqu'il emploie le Λ au lieu du L et le Y au lieu du V. *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) s(acrum) pr(o) s(alute) Imp(eratori) Lu(cio) Septumnio Sever(o) Aelius Aelianus m[a]gistratus vici Clementianescens ara(m) de su(o) p(o) suit Tertull(o) et Cl(e)menti co(n)s(ulibus)*. A noter les formes; *Septumnius* de *Septumius* (assez fréquente) par analogie avec *Volumnius*, etc., — *magistratus* au lieu de *magister* (gréco-romanisme déjà connu d'une autre inscription de la Scythie Mineure: voir ci-dessus, p. 370), — enfin *Clementianescens* au lieu de *Clementianensis*. Le nom du *vicus* a dû donc être *Clementianus* ou *Clementianum*. L'inscription du CIL, III, 7565, qui est très mutilée (l'original dans le Musée National de Bucarest), doit par suite être revue et le nom du *vicus* mentionné par elle doit être lu *Clem[en]ti[a]n(o)*. Ce *vicus* nous est connu comme un centre rural très influencé par les Grecs de Tomi, dont il fait partie comme territoire civil (voir ci-dessus les inscriptions, p. 371). Les formes grecques de notre inscription sont ainsi explicables. La présence du monument à Ulmetum nous montre que *Clementianum* aussi a contribué par ses dépouilles à la construction de notre camp byzantin (voir ci-dessus no. 13). L'inscription a été dédiée en 195.

18—21. Trois fragments latins et un grec, sans importance spéciale, trouvés dans les décombres des courtines SE du camp. Voir leur description ci-dessus, p. 371—374 et fig. 18—21. Cp. aussi pl. V, fig. 2 a, b, c, et pl. VI, fig. 1.

22. Dans le parement de la première courtine du SE, près de la porte, on voit encastré, la face écrite en haut (v. pl. VI, fig. 1), un autel en pierre calcaire de très bonne qualité avec tous ses profils détruits. La pierre immédiatement au-dessus de l'autel était par hasard tombée du parement; ce fait a rendu possible la description du monument sans toucher au mur même. L'*ara* est haute de 1.14 m., large de 0.47 et épaisse de 0.40. Les lettres sont fine-

ment gravées et ont une hauteur de 0.035 — 0.040. *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et Sancto Silvano [p]ro salute Inperatoris et salute consacranorum, Fla(vius) Augustales de suo posuit ara(m) et tabla(m) memoria sua Aproniano et Bradu(a) co(n)s(ulibus), die nonarum Iuniaro(m)*. Le collège des *consacranii Silvani* nous est connu par le monument no. 15 ci-dessus décrit. L'inscription a été dédiée le 5 juin 191. Pour l'interprétation de son contenu, qui est très caractéristique, je renvoie ci-dessus, p. 376 suiv. et p. 410.

23. Dans la tour quadrilatère près de la porte du SE, on a trouvé sur les décombres, à une hauteur de 1.58 m. au-dessus du niveau du socle, tout près de l'entrée de la tour, une plaque en pierre blanche très friable, ayant la forme d'un trapèze continué sur sa base la plus longue par un segment de cercle (voir p. 379, fig. 23 et pl. VII, fig. 1). Le monument est large (à la base) de 0.87, haut de 0.64 et épais de 0.21. L'ornementation de la face écrite est très primitive. Une grande *crux monogrammatica* (de 0.30 × 0.31 m.) remplit le camp triangulaire au-dessus de l'inscription. Les lettres ont une hauteur qui varie entre 0.050 et 0.075. Dans la troisième ligne une lettre oubliée a été gravée au-dessus de la place qu'elle devait occuper. On lit: $\alpha + \omega$. *Pedatura militum lanciarium iuniorum*. D'après la forme de la pierre et le lieu où elle fut trouvée, cette inscription avait dû être placée au-dessus de la porte de la tour. Les soldats de l'ancienne *legio palatina* (de ce temps peut-être seulement le *numerus*), des *lanciarium iuniores*, ont bâti le camp et comme était la coutume dans l'armée romaine et byzantine, ils ont marqué par des pierres commémoratives leurs diverses *pedaturae* (cp. CIL, XIII, 4139, 4140; III, 1979, 1980, etc. et ci-dessus p. 382). L'époque du monument semble être suffisamment précisée par le caractère des lettres et la forme de la croix: ce doit être celle de Justinien. L'information de Procope (*De aedif.*, ed. Haury, IV, 7, 17 suiv.) sur la reconstruction d'Ulmetum par Justinien aurait son commentaire complet dans notre inscription: telle légion de la garnison de Constantinople aurait été détachée dans la Scythie Mineure pour disperser les bandes rapaces des Slaves, et puis bâtir Ulmetum.

24. Les soldats qui ont construit notre camp, ont laissé dans la troisième tour du SE encore un vestige de leur passage. Sur le paroi SO de la tour, ils ont tracé dans le mortier encore mou deux petites inscriptions (voir pl. VII, fig. 2 et 3): *Domino fratri et vivam*, en lettres d'une forme très semblable à celle de l'inscription no. 23. Le premier graffito est long de 0.48 m., les lettres ont une hauteur de 0.055 — 0.063; le second est long de 0.23 m. et les lettres ont une hauteur de c. 0.043 m. Si l'inscription officielle no. 23 pouvait encore laisser quelque doute sur la nationalité des constructeurs d'Ulmetum, ces deux graffiti nous montrent d'une manière indubitable que ce sont des Romains du Danube, qui ont bâti notre camp.

25. Dans le parement de la même tour, sur le côté NE nous, avons trouvé, placée la face écrite en haut, une stèle funéraire en pierre très friable, haute de 1.90 m., large de 0.54 et épaisse de 0.17. Le monument était tellement menacé par les intempéries, que nous avons dû tout de suite le mettre à l'abri en l'ôtant du mur où il tenait à peine. L'extrémité supérieure de la stèle, en partie brisée, est stylisée en forme de fronton avec une couronne au tympan et surmonté de très grands acrotères; en dessous du fronton est représenté en relief très profond (c. 0.065 m.) le groupe bien connu du Cavalier thrace, qui, la lance dans la droite, le frein dans la gauche, se dirige vers la droite. A sa rencontre vient à pied un personnage masculin, qui paraît lui offrir une couronne. En bas, au devant du cheval, une sorte d'autel ou tombeau en forme de *tumulus*. A gauche du groupe une femme sur une chaise à dossier très haut, vue de profil, a devant elle un enfant (voir le dessin, p. 386, fig. 25). L'inscription, assez soignée, mais sans aucun cadre, gravée de marge en marge, a des lettres très peu profondes, hautes de 0.02 — 0.035, dont quelques-unes ont une forme caractéristique: C, O et L (voir le dessin cité et pl. IX, fig. 1). Pour le texte voir ci-dessus, p. 386 suiv. Le contenu de l'inscription est très intéressant. Le défunt a été un *biarcus Calcedonia contra avversarios decessit*. Parmi les faits de guerre qui viendraient en discussion pour dater l'inscription, je crois (voir ci-dessus, p. 387 suiv.) que nous ne pouvons penser ici qu'à la défaite de Licinius, l'an 324. Avec cette date concordent aussi tous les détails caractéristiques du monument. Pour les *biarci* ce serait alors le plus ancien document connu.

26—27. Dans le parement de la IIIe courtine du SE nous avons trouvé trois *cippi*, dont deux à peu près complètement détruits et un troisième assez mutilé, mais encore déchiffrable (voir ci-dessus, p. 389, le dessin, p. 390, fig. 26 et pl. VIII, fig. 1 et 2). Ce dernier *cippus* est haut de 1.58 m. et large de 0.31 (en haut) — 0.42 (en bas). Pour l'épaisseur je ne puis donner aucune dimension précise, la pierre étant encastrée dans le mur. Les lettres très caractéristiques ont une hauteur de 0.04 — 0.06. Pour le texte voir ci-dessus, p. 390. Le monument a été placé l'an 229 par un *centurio legionis* sur l'ordre du gouverneur de la province *M. Antennius Sabinus*. Ce *legatus* était jusqu'à présent inconnu. Peut-être est-il identique avec *Sabinus, consul iterum* en 240, dans la *Prosopographia Imp. Rom.*, III, p. 153, no. 22. Les *termini* fixés par notre légat pourraient être ici à Ulmetum ceux entre les *territoria* de Capidava et de Histria (voir mon *Camp d'Ulmetum*, I et la carte historique annexée).

28. Petit fragment sans importance.

29. Autel en pierre calcaire, avec le profil supérieur détruit, haut de 0.35,

large et épais de 0.20 au fût et de 0.28 m. à la base. Il a été trouvé à l'angle du N de la construction absidale. L'inscription est incomplète: [.../ fonte Dei (v. pl. IX, fig. 2 et ci-dessus le dessin, p. 393, fig. 28).

30. Fragment de forme triangulaire, d'une plaque en marbre blanc, trouvé près du camp d'Ulmetum. Il a une hauteur de 0.18 m. à droite et de 0.02 à gauche, les deux autres côtés du triangle ayant 0.24 (en haut) et 0.22 (en bas); l'épaisseur du fragment est de 0.12 m. La plaque a contenu une liste de *ἑταῖροι* de quelque ville grecque de la Mer Noire, peut-être de Histria, qui était plus près d'Ulmetum que les autres. (Voir ci-dessus, p. 394, le texte de l'inscription). Le caractère des lettres et des noms propres mentionnés par le document indique l'époque préromaine de la Scythie Mineure (cp. le dessin, p. 394, fig. 29 et pl. X, fig. 1).

31. Dans la vallée Ceatalorman, à quelques cent mètres vers l'E du camp, on a trouvé un fragment de *cippus*, haut de 0.41, épais de 0.44 et large de 0.23 m. Les lettres sont irrégulières et de hauteur variée: plus grandes en haut (c. 0.05), qu'en bas (c. 0.03 m.). Elles indiquent plutôt le III-e que la fin du II-e siècle apr. J.-Chr. Le texte est très mutilé. J'ai essayé une lecture qu'on peut voir ci-dessus, p. 395 (v. le dessin, p. 345, fig. 30 et pl. X, fig. 2).

IV. *Considérations historiques.* Les découvertes faites dans la deuxième et troisième campagnes de fouilles à Ulmetum nous ont donné une image beaucoup plus claire et plus complète que celle que nous nous en faisons auparavant, de la vie thraco-romaine, plus tard byzantine, dans ce camp de frontière. Les constructions de basse-époque trouvées dans la forteresse nous ont montré que la vie qui s'y est développée appartient presque en entier à l'époque byzantine, tandis qu'au contraire, la vie thraco-romaine s'est surtout épanouie dans le vaste territoire rural d'Ulmetum. Nous pouvons maintenant aussi affirmer que les invasions barbares du V-e et VI-e siècle ont tellement ravagé ces contrées que la restauration de la vie romaine en ces lieux par Justinien signifie un vrai renouvellement, non seulement de l'autorité de l'Empire, mais aussi de la vie policée de la province.

Les plus anciens documents que nous possédions sur la vie romaine à Ulmetum datent de Trajan. Avec une autre occasion nous avons montré que le camp de Carsium a été bâti par Trajan l'an 103. (Voir mes *Nouvelles découvertes dans la Scythie Mineure*, p. 480 suiv., dans les *Annales de l'Académie Roumaine*, 1913). L'occupation de la région centrale de la Dobrogea doit par suite être définitive à cette époque. Capidava, le centre dont dépendait Ulmetum, étant encore plus abrité que l'était Carsium, devait d'autant plus être pris en possession par les colons romains encore avant Trajan. En tout cas c'est un fait, qu'au plus tard sous Hadrien, sinon déjà

sous Trajan (voir ci-dessus chap. III, no. 6, l'autel de *Flavius Severus*), les Romains élevaient des monuments à Ulmetum; de plus, on a trouvé près du camp, des monnaies en bronze du temps de Trajan. L'aspect que prend dans cette région la vie romaine peut être caractérisé de la manière suivante. Sur tout le territoire de Capidava, des *cives Romani* s'établissent comme agriculteurs, dans des *villae* isolées, ou dans des *vici* de caractère quasi-municipal et en même temps, à côté d'eux, vivent, toujours comme agriculteurs, en partie complètement séparés des Romains, dans des villages habités exclusivement par eux, des colons thraces du Sud, les Besses. Il est évident que les premiers temps les Daces indigènes de Capidava avec les Besses immigrés étant beaucoup plus nombreux que les Romains, la région garde son caractère thrace. Mais bientôt le nombre des nouveaux colons s'accroît de telle manière, que le pays acquiert un aspect romain. Entre indigènes et conquérants existe parfait accord. Les *collegia* des *cives Romani et Bessi consistentes regione Capidavae* apparaissent fréquemment dans les inscriptions du II-e siècle. Mais ce qui est encore plus remarquable, c'est que l'organisation romaine rurale, par *villae* constituant des *pagi* et par *vici*, est adoptée par les Thraces, que nous voyons par exemple dans le *vicus Ultinsium* vivre dans des formes romaines en tout pareilles à celles que nous rencontrons chez les citoyens romains du *vicus Ulmetum*.

La romanisation de ces Thraces n'a pas demandé plus de 60 ans. La majorité des inscriptions qui les regardent sont du temps de Marc-Aurèle. Nous savons cependant que les Besses d'Ulmetum sont romanisés dès l'année 140. Toutefois ils ne changent de personnalité ethnique ni après 172, la date de l'inscription qui parle du *vicus Ultinsium*. Nous trouvons à Ulmetum encore au III-e siècle des habitants avec des noms thraces, comme ce *paganus*, Aurelius Sisinus, que nous rencontrons dans l'inscription si caractéristique au point de vue du latin vulgaire, commençant par *valeates vos qui superissetis*.

La population d'Ulmetum au II-e—IV-e siècle est—nous le voyons par les inscriptions—composée de trois éléments. Les Romains, anciens ou nouveaux, d'Occident ou d'origine moins lointaine, prédominent. Nous rencontrons ces familles aux noms assez anciens: Flavia (no. 6, no. 16, no. 22), Valeria (no. 15 et 25), Martia (no. 8), Domitia (no. 15),—ou plus récents, comme Aurelia (no. 3); du *vicus* voisin *Clementianum*, nous avons ici la famille Aelia (no. 17). Les Besses apparaissent soit seuls, comme habitants du *vicus Ultinsium* (no. 8), soit en *collegium* avec les citoyens romains à Ulmetum (no. 16), soit enfin isolés, comme Aurelius Sisinus (no. 3). L'élément grec est en ce temps presque insignifiant à Ulmetum, pendant qu'à Cle-

mentianum il est très puissant, autant par sa présence effective (inscriptions grecques: no. 13) que par son influence culturelle (voir ci-dessus, no. 17, *magistratus*, au lieu de *magister*, etc.).

La culture romaine est au II-e—IV-e siècle la seule représentée à Ulmetum par des monuments. Ici nous ne rencontrons pas comme dans la Thrace et aussi dans la Mésie Inférieure des éléments thraces de vie sociale ou religieuse (voir Kalinka et Dumont, *o. c.*). Tout y est romain: dieux, organisation sociale, vie communale. Il faut toutefois faire distinction entre les éléments officiels romains et ceux de vie purement provinciale.

Les monuments votifs d'Ulmetum sont dédiés à ces dieux: *Iupiter Optimus Maximus*, *Iuno Regina*, *Sol Invictus Mithras*, *Sanctus Silvanus Sator*, *Fons* (Dei incerti). Pendant que les deux premiers sont le plus souvent adorés dans des inscriptions officielles, Mithras apparaît sur un relief très modeste, offert par quelque homme du peuple, et Silvanus Sator a son *collegium* de *consacrani*, organisé sur le modèle des collèges *funeraticia*, avec ses fêtes annuelles aux *Rosalia*, quand on honorait ensemble Silvanus et les *Dii Manes*.

Les monuments érigés à cette époque à Ulmetum montrent par leur technique souvent très soignée (par exemple l'autel de Flavius Severus, no. 6, l'autel avec *fons dei*, no. 29, le fragment no. 18, l'autel de Flavius Augustales, no. 22) un degré de culture assez avancé pour une province si éloignée du centre de l'empire. Les motifs de décoration, en général de caractère local: vrilles de vigne, le héros Cavalier, la scène du banquet funèbre, sont, c'est vrai, parfois aussi négligemment travaillés (p. e. le monument de Valerius Victorinus no. 25), mais ce n'est pas sans cause. Nous voyons en effet que sous Marc-Aurèle à peu près tous les monuments d'Ulmetum sont d'une facture primitive. C'est ainsi que l'autel dédié en 163 par le *magister vici* Flavius Germanus, ou celui consacré en 178 à Silvanus Sator par le *collegium consacranorum*, ou enfin celui placé en 172, par le *magister vici Ullinsium*, sont des blocs à peine équarris aux inscriptions plutôt esquissées que gravées. C'est le temps des guerres avec les Marcromans et des invasions barbares dans la Dobrogea et la Péninsule Balcanique. Les Romains n'ont ainsi ni la quiétude, ni les moyens que demande un art plus accompli. Par contre, d'autres monuments, du commencement (no. 6, Flavius Severus), ou de la fin (no. 22, Flavius Augustales) du II-e siècle, montrent une recherche du beau, qui correspond, au point de vue politique, à des temps plus tranquilles.

Le III-e siècle est aussi pour Ulmetum une époque de rudes épreuves. Nous le reconnaissons dans les monuments à la pauvreté des moyens. Même les bornes que pose ici à Ulmetum, en 229, le gouverneur de la pro-

vince Moesia Inferior, M. Antennius Sabinus, par ordre de l'empereur Sévère Alexandre, entre le *territorium Capidavense* et le *territorium Histriae*, sont de simples blocs rudement équarris et gravés. Toutefois la vie romaine continue à fleurir à Ulmetum, même au IVe siècle, comme nous le voyons par un monument funéraire posé—d'après ce que j'ai cru pouvoir fixer—l'an 324, à un sous-officier de la garde impériale de Licinius, Valefius Victorinus, mort dans la bataille de Calcédon. Victorinus, qui a sa famille à Ulmetum, est, avec tous les siens, païen. Son inscription est ornée d'un relief avec l'ancien motif thraco-romain du héros Cavalier.

Outre les nombreux détails nouveaux, que nous font connaître les monuments trouvés à Ulmetum dans les dernières campagnes de fouilles, sur l'histoire générale de l'empire romain, et dont j'ai parlé ci-dessus, ch. III, je dois relever ici que ces monuments jettent une nouvelle lumière aussi sur la vie des colons romains dans ces contrées.

Ce n'est pas par hasard que Silvanus apparaît pour la première fois à Ulmetum avec l'épithète de *Sator*. L'œuvre de défrichement du pays boisé, transformé par les colons en région agricole, ne pouvait être exprimé par un symbole plus significatif que celui de la transformation du Silvanus Silvester des autres provinces de l'Illyricum en Silvanus Sator à Capidava. Les grandes fêtes d'été, quand on remerciait les dieux pour la récolte en même temps que l'on offrait aux morts les prémices des fruits pour leur repos et la paix des vivants, rassemblaient à des festins et réjouissances bruyantes tous les colons du *territorium* : on y trouvait réunis les *pagani* des *villae* et les *vicani* des villages thraco-romains des alentours, qui à ces fêtes joyeuses décidaient aussi de la dédication de monuments nouveaux. C'est seulement ainsi que nous nous expliquons pourquoi tous les monuments votifs d'Ulmetum sont datés de juin ou de juillet : l'autel de Silvanus Sator du 1 juin 178, celui de Sanctus Silvanus du 5 juin 191, celui posé au nom des *cives Romani et Bessi consistentes vico Ulmeto* par Flavius Germanus le 25 juin 163, enfin celui dédié au nom des Besses du vicus Ultinsium par le *magister* Martius Philo, le 2 juillet 172.

Les monnaies trouvées pendant les dernières campagnes de fouilles nous démontrent d'une part la continuité de la vie romaine à Ulmetum du IIe au Ve siècle (de Trajan à Théodose II), d'autre part les relations qu'avait ce centre avec les villes grecques de la Mer Noire, Tomi et Histria.

Pour l'époque comprise entre la première moitié du IVe siècle et le commencement du VIe des renseignements plus précis nous manquent sur Ulmetum. C'est en effet le temps des grandes invasions barbares. Toutefois dans les temps byzantins Ulmetum prend un nouvel essor de vie, qui, quoique plutôt artificiel et éphémère, se fait profondément sentir dans l'évolution de la Scythie Mineure.

Toutes les constructions encore existantes à Ulmetum, commençant par le mur même du camp, sont de l'époque byzantine. Nous n'avons nulle part, jusqu'à présent, trouvé dans les fouilles des traces de ce *ἐκ παλαιῶ ὀχύρωμα*, dont parle Procope dans ses *De aedificiis*, IV, 7, 17; au contraire, nous n'avons à chaque pas que la confirmation du renseignement donné par le même auteur, *ἔλον τοίνυν ἐκ θεμελίων δειμάμενος* (*ibid.*, §. 18), sur la restauration d'Ulmetum par Justinien.

Ce que nous ne pouvions auparavant que supposer, d'après la technique et le plan général du camp, nous est pour son origine maintenant en tout confirmé par une inscription du temps de Justinien, posée par les soldats qui ont élevé la forteresse. Ce monument nous montre que pour la reconstruction d'Ulmetum on a employé l'ancienne *legio palatina*, maintenant peut-être appelée le *numerus* des *lanciarii iuniores*. Nous savons que ces soldats étaient des Romains, par deux graffiti qu'ils nous ont laissés dans l'une des tours du camp.

Maintenant, ce qui est très caractéristique, c'est la modification du plan primitif du camp, en divers points, à très court délai après son exécution. Les deux grandes portes sont soit rétrécies, soit complètement obstruées, les petites portes sont toutes rétrécies. C'est vrai qu'à ces dernières le rétrécissement nous montre une facture postérieure, pendant qu'aux premières les parties modifiées sont travaillées de la même manière que la partie ancienne du camp. Le mortier employé aux modifications des grandes portes doit avoir été préparé par des maçons byzantins, qui ne peuvent être que les soldats de la garnison d'Ulmetum. Ces changements nous prouvent que dès le commencement le camp a été attaqué avec violence par les barbares Slaves des alentours, justement contre lesquels il avait été élevé par Justinien (voir Procope, l. c.). La garnison byzantine dut avoir été très faible, si elle ne put défendre une si petite forteresse, telle qu'elle lui avait été premièrement confiée et en dut obstruer ou rétrécir les portes. C'est vrai qu'au point de vue de la défense le plan du camp avait été dès l'origine défectueux. Ainsi le côté NE avait, sur une longueur de 130 m., une seule tour au milieu; les deux tours d'angle de ses extrémités devaient donc suppléer aussi à la défense de ce côté, quoiqu'elles eussent à défendre encore deux autres courtines du NO et SE du camp. Mais ce qui est de plus très curieux, c'est que ce côté si faible se trouvait encore plus affaibli, étant percé par deux petites portes sans aucune défense spéciale. Le principe très connu d'employer les courtines comme front de défense est couramment appliqué à Ulmetum. Exceptées deux courtines très courtes, toutes les autres ont, aménagés dans l'épaisseur même du mur, des escaliers doubles conduisant à la terrasse crénelée. Plus les courtines sont longues, plus l'espace laissé

libre entre les montants des escaliers est large, afin qu'un plus grand nombre de soldats puissent monter à la fois.

Comme d'habitude les tours du camp étaient occupées par l'artillerie : dans ces tours nous avons trouvé de nombreux boulets en pierre, de diverses grandeurs.

C'est clair que Justinien en élevant Ulmetum ne pouvait avoir en vue que l'emploi purement militaire du camp. C'est pour cela qu'on ne construisit que le strict nécessaire pour la défense de la place. Les soldats et les civils qui devaient habiter le camp avaient à bâtir eux-mêmes leurs demeures. Les fouilles faites jusqu'à présent nous montrent que bientôt après avoir été achevé, le camp fut envahi par les civils qui prirent la prépondérance et qui par leurs constructions désordonnées rendirent à peu près impossible l'emploi des moyens de défense systématique qu'offrait le plan primitif de la place-forte. En effet nous voyons s'élever, appuyées aux courtines, toute sorte d'habitations, dont l'un des parois est le mur même du camp ; les tours sont occupées par les civils comme demeures ou magasins ; les bâtiments militaires de l'intérieur de la forteresse sont même complètement délaissés et à leur place on en élève d'autres dont plan et destination sont différents.

Les menues découvertes faites dans le camp nous prouvent que la vie agricole ne cesse ni en ces temps si difficiles pour Ulmetum : nous avons trouvé des pioches, des faux, des faucilles, des haches de toutes formes, etc., à côté des armes : lances, flèches, casques, etc. Les colons romains étaient à cette époque aussi les seuls défenseurs de l'empire à la frontière.

Par les monnaies byzantines trouvées dans les fouilles nous voyons que la vie plus active commence dès les temps de Justin et ne finit que sous Maurice Tibère. Naturellement la majorité des monnaies sont de Justinien, mais nous avons aussi toute la série des empereurs de Justin à Maurice Tibère.

Les constructions postérieures du camp nous montrent d'autre part que Ulmetum a été habité par une population civilisée au moins jusqu'en 600, quand les Avars mirent, ici comme d'ailleurs aussi à Tropaeum Traiani, une fin à toute vie policée dans les formes romaines et chrétiennes. Nous constatons dans les ruines d'Ulmetum trois époques de développement au cours du VIe siècle. La première, purement militaire, caractérisée par les constructions en béton très fort, comme nous le rencontrons en dehors des murs-mêmes du camp, aussi à la construction absidale de l'E de la place-forte. La deuxième époque qui suivit de près la première se distingue par sa richesse en menus objets de vie domestique, trouvés dans les demeures bâties près des murs du camp : des *dolia*, des *hydriae*, des amphores, de petits pots, des plats, en terre cuite bien travaillée. Les inscriptions mises

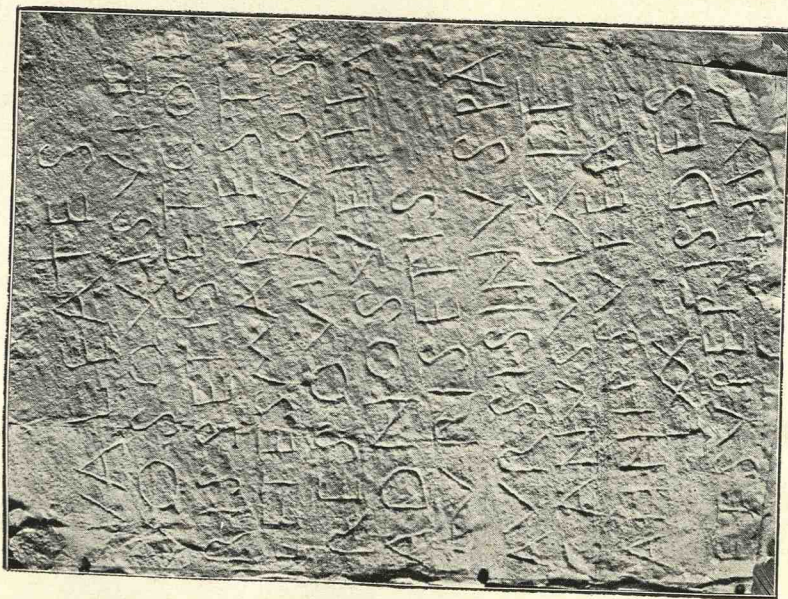
sur quelques-uns de ces objets nous montrent que cette couche de civilisation appartient à l'époque byzantine (voir ci-dessus, chap. III, no. 10—12). De la même époque nous viennent les moulins à bras trouvés un peu partout et en plus grand nombre dans la tour quadrilatère du NO, ainsi que le four à pain adossé à la première courtine du SO. C'est vrai que les murs des constructions de cette époque sont très rudimentaires — en pierres liées avec de la terre, — ils sont pourtant encore assez solides, surtout pour de simples habitations qu'ils formaient. Enfin la troisième époque byzantine d'Ulmetum, qui est peut-être à fixer au temps si malheureux de Mauricius, se caractérise par la totale primitivité de ses constructions. Ainsi pendant que de la deuxième époque nous trouvons à la construction absidale, à une hauteur de c. 0.95 m. au-dessus du niveau de la première époque, une construction assez soignée, pavée de briques, les constructions que nous attribuons à la troisième époque, découvertes tant à la porte du NO qu'à celle du SO, sont si primitives, qu'à leur vue ma première pensée a été qu'elles appartiennent au temps des Slavo-Bulgares. Cependant les menus objets trouvés dans ces ruines, ayant évidemment un caractère romano-byzantin (je parle bien entendu de la poterie trouvée *in situ* sur les foyers encore bien conservés), m'ont persuadé que ces constructions barbares ne peuvent être que la dernière forme de la vie romaine à Ulmetum.

Mais que devenait Ulmetum, de Théodose II à Justinien ? Les menues découvertes et les inscriptions nous manquent presque complètement pour ce temps. Seulement un monument grec chrétien, probablement de la deuxième moitié du Ve siècle et une monnaie de Iulius Nepos, du même temps, nous rappellent qu'une vie civilisée existe encore ici. Le fait que nous trouvons des monnaies en bronze aussi de Justin I est une preuve que la vie antique, ne fût-ce que latente, continue à se maintenir à Ulmetum. Nous ne pouvons toutefois passer sous silence, qu'entre l'invasion des Huns et la restauration de Justinien, on ne peut plus penser ici à une vie tranquille, quasi-municipale. Si de tous temps, la principale occupation des colons romains de ces contrées avait été l'agriculture, maintenant elle s'imposait à eux. Car ils étaient contraints par les envahisseurs à travailler les terres et puis à partager les récoltes avec eux. C'est ainsi que même au Ve siècle nous ne pouvons parler d'une disparition de la vie romaine à Ulmetum, mais d'une simple décadence au profit des Slaves, qui peu à peu prirent goût à la vie civilisée, s'assimilant ou chassant les Romains.

1. Fragment dintr'un relief mithriac de marmoră.
Fragment d'un relief mithriaque en marbre.

2. Inscripția funerară a lui Aurelius Sisinus.
Inscription funéraire d'Aurelius Sisinus.

1. Monument votiv pus de *Martius Philo magister vici Ultinsium*.
Monument votif érigé par *Martius Philo magister vici Ultinsium*.

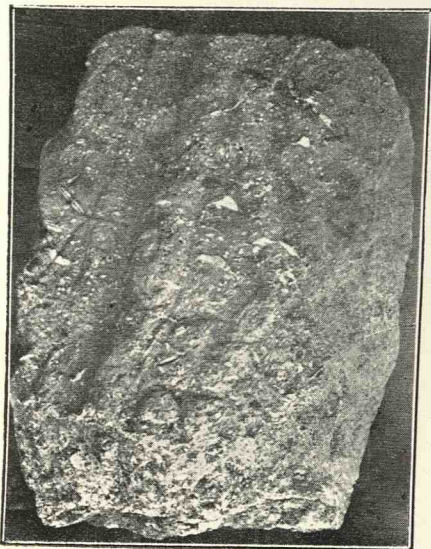
2. Monument votiv al unui *T. Flavius Severus*.
Monument votif d'un *T. Flavius Severus* quelconque.

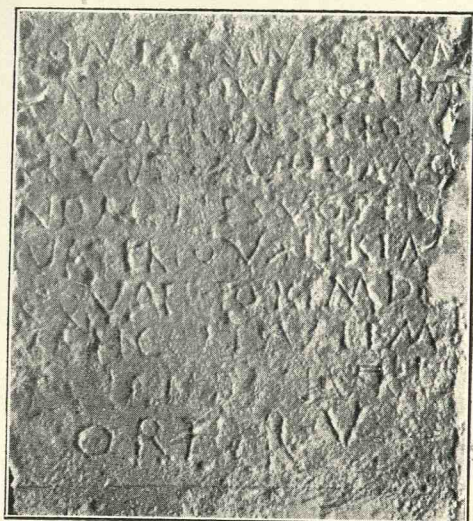
1. Partea de sus a unei stеле funerare cu reprezentăția ospățului funebru.
[Partie supérieure d'une stèle funéraire représentant le banquet funèbre.]

2. Monument onorar pus de orașul Tomi pentru împărăteasa Tranquillina.
Monument érigé par la ville de Tomi en l'honneur de l'impératrice Tranquillina.

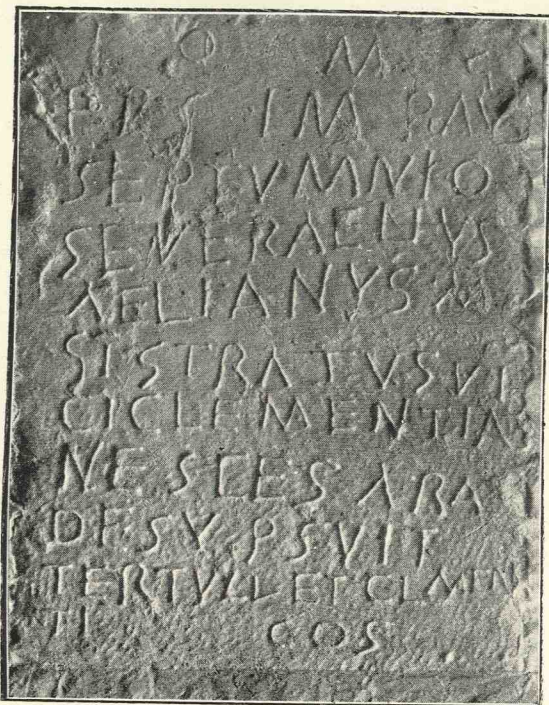
1. Fragment de monument funerar
roman.
Fragment d'un monument funéraire romain.

2. Monument ridicat zeului *Silvanus Sator*
de un colegiu de *consecrani*.
Autel dédié par ses *consecrani* à *Silvanus Sator*.

3. Altar votiv ridicat de un Fl. Germanus *magister vici* in Ulmetum.
Autel votif érigé par Fl. Germanus *magister vici* d'Ulmetum.

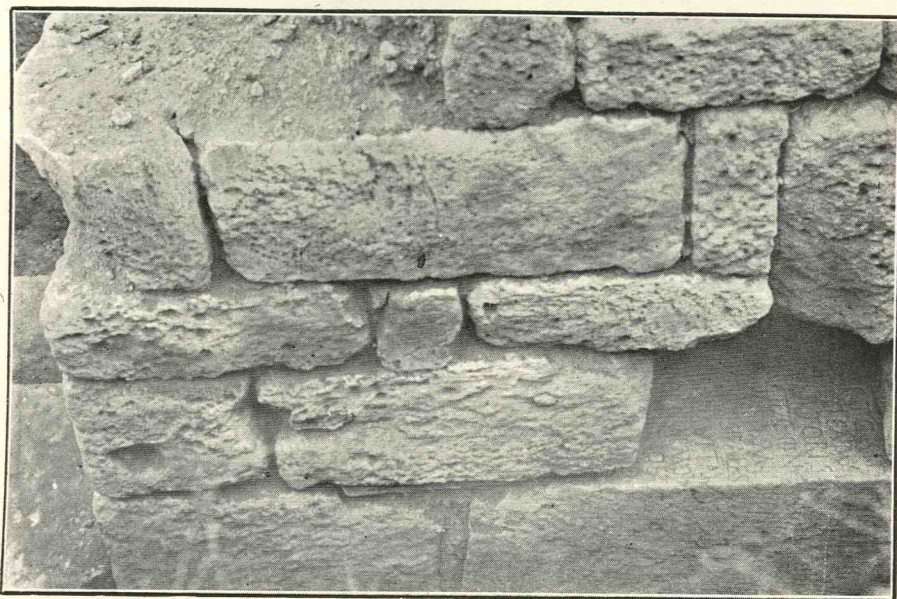

1. Altar votiv ridicat de un Aelius Aelianus *magistratus vici Clementianescus*.
Autel votif érigé par Aelius Aelianus, *magistratus vici Clementianescus*.

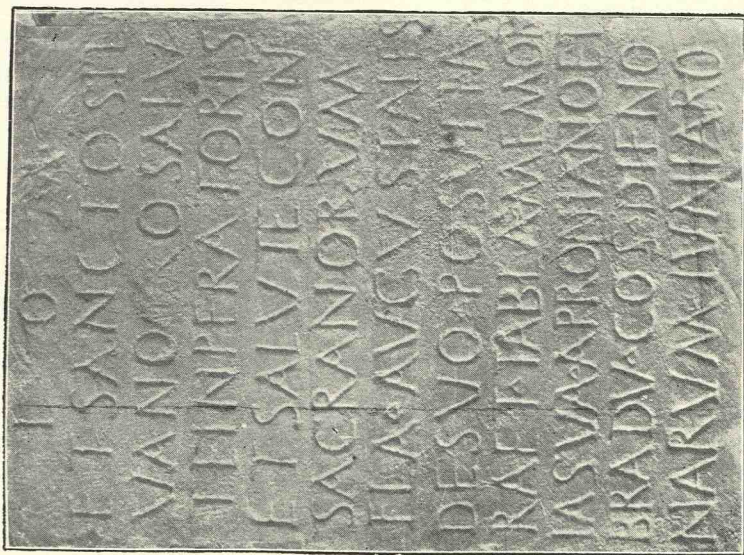
2. a), b), c) Fragmente mici de monumente romane.
Petits fragments de monuments romains.

1. Parte din zidul cetății în care se văd incastrate *a*) un mic fragment de inscripție grecească și *b*) monumentul votiv figurat sub nr. următor.

Partie du mur du camp où l'on trouve: *a*) un petit fragment d'inscription grecque, *b*) autel votif, dont on voit l'inscription dans la figure suiv.

2. Monument votiv închinat lui Iupiter și lui Silvanus de către un Flavius Augustales membru într'un colegiu de *consacrani*.

Autel votif dédié à Jupiter et à Silvanus par un Flavius Augustales membre d'un collège de *consacrani*.

1. Inscripție menționând o *pedatura* de *Lancierii iuniores*.
Inscription mentionnant une *pedatura* des *Lancierii iuniores*.

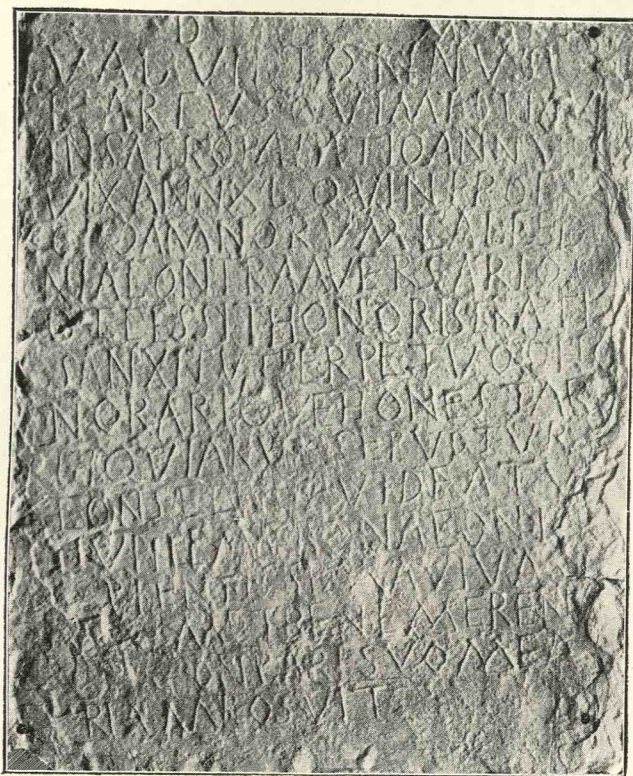
2. 3. Graffiti din turnul al III-lea de SE.
Graffiti trouvés dans la III-e tour du SE.

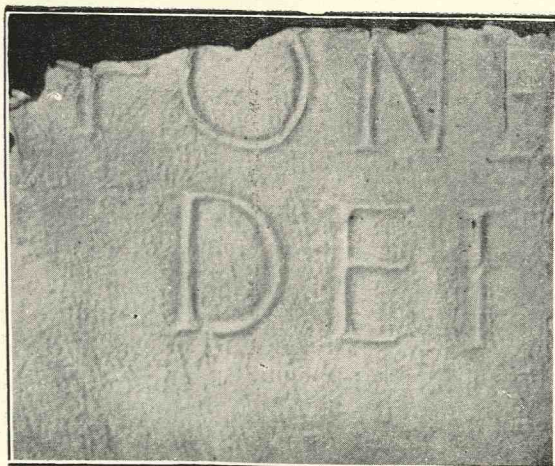
1. Piatră terminală latină.
Borne avec inscription en latin.

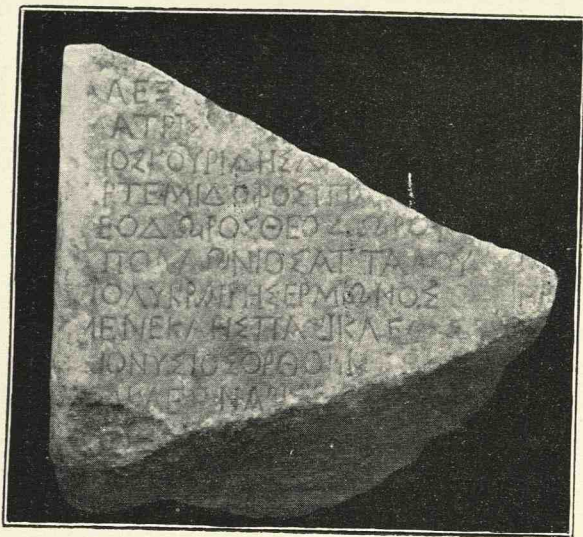
2. Piatră terminală latină din timpul
lui Severus Alexander.
Borne du temps de Sévère Alexandre.

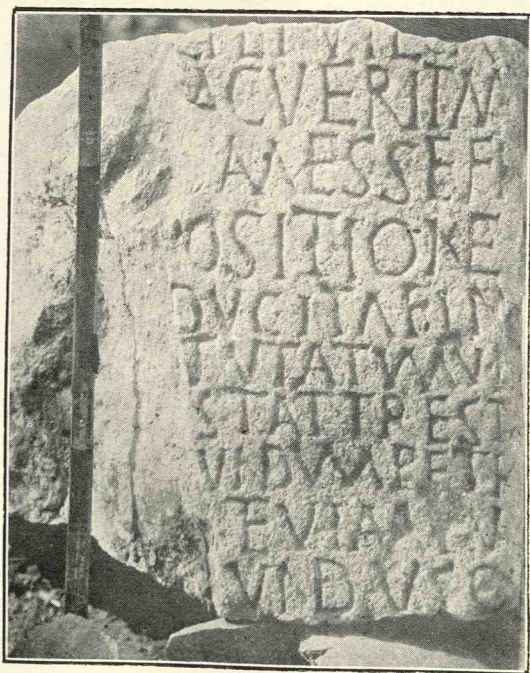
1. Inscripția funerară a unui *biarcus* Val. Victorinus.
Inscription funéraire d'un *biarcus* Val. Victorinus.

2. Inscripția unui altăraș.
Inscription d'un petit autel.

1. Fragment de inscripție greacă cu lista membrilor unui thiasus.
Fragment d'une inscription grecque contenant la liste des membres d'un thiasse.

2. Fragment dintr'o inscripție latină.
Fragment d'une inscription latine.

Știri despre veacul al XVIII-lea în țările noastre după corespondențe diplomatice străine. II, 1750—1812, de <i>N. Iorga</i>	—,80
Conflictul dintre guvernul Moldovei și mănăstirea Neamțului. I. Înainte de 1 Iunie 1858, de <i>Radu Rosetti</i>	1,60
Marele spătar Ilie Țifescu și omorirea lui Miron și Velîșco Costin, de <i>I. Tanoviceanu</i>	—,50
Luptele dela Ogretin și Teișani din zilele de 13 și 14 Septembrie 1802 (7111), de <i>General P. V. Năsturel</i>	—,50
Conflictul dintre guvernul Moldovei și mănăstirea Neamțului. II. După 1 Iunie 1859, de <i>Radu Rosetti</i>	1,50
Din amintirea unui boier Moldovean din jumătatea întâi a veacului XIX, Dimitrie Ghițescu, 1814—1878, de <i>A. D. Xenopol</i>	—,70
«Doamna lui Ieremia Vodă», de <i>N. Iorga</i>	1.—
Sociologia și socialismul, de <i>A. D. Xenopol</i>	—,20
Despre metoda în științe și în istorie, de <i>A. D. Xenopol</i>	—,20
Țara Severinului sau Oltenia, de <i>Dr. At. M. Marienescu</i>	—,50
Tom. XXXIII.—Desbaterile Academiei în 1910—1911	4.—
XXXIII.— <i>Memoriile Secțiunii Istorice</i>	12.—
Francisc Rákóczy al II-lea, învictorul conștiinței naționale ungurești și Românii, de <i>N. Iorga</i>	—,40
Un călător italian în Turcia și Moldova în timpul războiului cu Polonia, de <i>N. Iorga</i>	—,30
Două documente privitoare la revolta boierilor din țara Făgărașului în favoarea lui Mihnea Vodă numit cel Rău, 1508—1510, de <i>Ioan Pușcariu</i>	—,20
Carol al XII-lea, Petru cel Mare și țările noastre, de <i>N. Iorga</i>	1.—
Câteva note despre cronicile și tradiția noastră istorică, de <i>N. Iorga</i>	—,20
Alte lămuriri despre veacul al XVIII-lea după izvoare apusene. Luarea Basarabiei și Moruzeștii, de <i>N. Iorga</i>	—,40
Răscoala Seimenilor în potriua lui Mateiu Basarab, de <i>N. Iorga</i>	—,30
Ceva despre ocupațiunea austriacă în anii 1789—1791, de <i>N. Iorga</i>	1.—
Insemnătatea Divanurilor ad-hoc din Iași și București în istoria renașterii României, de <i>D. A. Sturdza</i> :	
— I. Tratatul de Paris din 30 Martie 1856	—,40
— II. Anul 1856	1,20
— III. Anul 1857	1,60
— IV. Lucrările Divanurilor ad-hoc din Iași și București.	1,60
— V. Anul 1858. Căimăcâmnia din Moldova a domnilor Ștefan Catargiu, Vasile Sturdza, Anastasie Panu	1.—
Partea Românilor din Ardeal și Ungaria în cultura românească (influențe și conflicte), de <i>N. Iorga</i>	—,20
Munții Tamaș și Tămășel, de <i>Ioan Pușcariu</i>	—,20
Dinastia lui Radu Negru Vodă în Ungro-Vlahia (Valahia Mare) și Dinastia Basarabilor în Oltenia (Valahia Mică) și în Valahia Mare, de <i>Dr. Atanasie M. Marienescu</i>	1.—
XXXIV.—Desbaterile Academiei în 1911—1912.	4.—
XXXIV.— <i>Memoriile Secțiunii Istorice</i>	20.—
Breasla Blânarilor din Botoșani, Catastihul și actele ei, de <i>N. Iorga</i>	—,50
Pagini din istoria culturală: I. Privilegiul din 1815 al Târgului-Frumos. — II. Din vieța moșnenilor vieri ai ținutului Săcuieților, de <i>N. Iorga</i>	1.—
Insemnătatea Divanurilor ad-hoc din Iași și București în istoria renașterii României, de <i>Dimitrie A. Sturdza</i> :	
— VI. Anul 1858. Adunarea electivă din Iași	1.—
— VII. Anul 1858. Căimăcâmnia din Valahia a domnilor Emanoil Băleanu, Ioan Manu și Ioan A. Filipescu și influența precumpănitoare a Adunării Elective din Iași asupra Adunării Elective din București	1,60
Turburări revoluționare în Țara-Românească între anii 1840—1843, de <i>Ioan C. Filitti</i>	1.—
Contribuții la istoria bisericii noastre: I. Despre Mănăstirea Neamțului. — II. Bălinești, de <i>N. Iorga</i>	—,40
O scrisoare din 1679 a Mitropolitului Dosofteiu, de <i>I. Bogdan</i>	—,50
Cetatea Ulmetum. Descoperirile primei campanii de săpături din vara anului 1911, de <i>Vasile Pârvan</i>	5.—
Insemnătatea europeană a realizării definitive a dorințelor rostite de Divanurile ad-hoc în 7/19 și 9/21 Octombrie 1857, de <i>Dimitrie A. Sturdza</i> , I	—,40
— II.	—,80
— III.	—,70
Nicolae Kretzulescu, 1812—1900—1912, de <i>A. D. Xenopol</i>	—,20

Gheorghe Asachi ca tipograf și editor — după Catalogul lui din 1847, — de <i>N. Iorga</i>	—,60
Politica Austriei față de Unire. — I. Înainte de Conferințele din Paris, de <i>N. Iorga</i>	—,30
Un ofițer român în oastea lui Carol al XII-lea. — Câteva note, — de <i>N. Iorga</i>	—,20
Autoritatea faptului îndeplinit executat în 1866 de cei îndreptățiți, de <i>D. A. Sturdza</i>	2.—
Notă despre un studiu al d-lui Millet, de <i>I. Kalinderu</i>	—,20
Insemnătatea ținuturilor de peste Prut pentru istoria Românilor și pentru folclorul românesc, de <i>N. Iorga</i>	—,20
Norma ponderală dela Perinthus, de <i>M. C. Sutz</i>	—,20
Un manifest românesc tipărit cu litere latine al Impăratului Leopold I din anul 1701, de <i>I. Ursu</i>	—,30
Contribuții privitoare la relațiile Bisericii românești cu Rusia în veacul XVII, de <i>Dr. Silviu Dragomir</i>	2.—
Memoriu despre documentele cartografice privitoare la războiul din 1787—1791, de <i>N. Docan</i>	1,20
Tom. XXXV.—Desbaterile Academiei în 1912—1913	5.—
XXXV.— <i>Memoriile Secțiunii Istorice</i>	8.—
Plângerea lui Ioan Sandu Sturza Vodă împotriva sudiiților străini în Moldova, de <i>N. Iorga</i>	—,20
Din ținuturile pierdute. Boieri și razeși în Bucovina și Basarabia în cele dintâi decenii după anexare, de <i>N. Iorga</i>	1.—
Câteva știri nouă privitoare la Istoria Românilor, de <i>N. Iorga</i>	—,30
Notele unui istoric cu privire la evenimentele din Balcani, de <i>N. Iorga</i>	—,50
Două plângeri ale episcopului de Râmnic Galaction, de <i>N. Iorga</i>	—,20
Versuri nouă ale lui Ienăchiță Văcărescu, de <i>N. Iorga</i>	—,20
Barbu Știrbei ca educator, de <i>N. Iorga</i>	—,20
Insemnătatea lucrărilor Comisiunii europene dela gurile Dunărei, 1856 la 1912, de <i>Dimitrie A. Sturdza</i> . I, 1856 la 1866	—,30
— — — II. 1866—1905	—,50
— — — III. 1894—1912	1.—
Patrahirul lui Alexandru cel Bun: Cel dintâiu chip de Domn român, de <i>N. Iorga</i>	—,30
Ucraina moldovenească, de <i>N. Iorga</i>	—,30
Monete inedite din orașele noastre pontice, de <i>M. C. Sutz</i>	—,50
Condițiunile de politică generală în cari s'au întemeiat bisericile românești în veacurile XIV—XV, de <i>N. Iorga</i>	—,30
Două tradiții istorice în Balcani: a Italiei și a Românilor, de <i>N. Iorga</i>	—,20
Bătăliile dela Gwozdziec și Obertyn (1531), de <i>I. Ursu</i>	—,50
Descoperiri nouă în Scythia minor, de <i>V. Pârvan</i>	2.—
Ideile de legi și de prevedere, de <i>A. D. Xenopol</i>	—,20
Principele ardelean Acațiu Barcsai și Mitropolitul Sava Brancovici, de <i>Dr. Ioan Lupas</i>	—,30
XXXVI.—Desbaterile Academiei în 1913—1914	(Sub presă).
XXXVI.— <i>Memoriile Secțiunii Istorice</i>	(Sub presă).
Armenii și Români: O paralelă istorică, de <i>N. Iorga</i>	—,40
Știri nouă din Dacia Malvensis, de <i>Vasile Pârvan</i>	1.—
Privilegiul lui Mohammed al II-lea pentru Pera (1-iu Iunie 1453), de <i>N. Iorga</i>	—,50
Castrul dela Poiana și drumul roman prin Moldova de jos, de <i>Vasile Pârvan</i>	1.—
Ostași dela Prut cu un nou act dela Alexandru cel Bun.—Razeși romașcani, de <i>N. Iorga</i>	—,40
Ceva despre Episcopul maramurașan Iosif Stoica.—Câteva fragmente de vechi Cazanii românești, de <i>N. Iorga</i>	—,50
Istoria Evreilor în țerile noastre, de <i>N. Iorga</i>	—,40
Vasile Lupu ca următor al Impăraților de răsărit în tutelarea patriarhiei de Constantinopole și a Bisericii ortodoxe, de <i>N. Iorga</i>	—,40
Clopotul dăruit de Caragheorghe, întemeietorul Serbiei, bisericii satului Topola (1811), de <i>N. Iorga</i>	(Sub presă).
Cetatea Ulmetum, II 1. Descoperirile campaniei a doua și a treia de săpături din anii 1912 și 1913, de <i>Vasile Pârvan</i>	3.—